

Fra Den store Udfejlsesfest til Tømmerstrejken: Om førindustriel, folkelig protest i København i sidste halvdel af det 18. århundrede*

Af Henrik Stevnsborg

I. Indledning

Inden for de allerseneste år er der fra forskelligt hold blevet spurgt efter, at bondeoprørens historie i Danmark i den feudale tid måtte blive skrevet.¹ Imidlertid har dansk landbohistorisk forskning inden for de samme år faktisk taget de første skridt i denne retning. Således ses bøndernes rolle under den vigtige epoke op mod slutningen af det 18. århundrede, som almindeligvis kaldes 'Reformårene', taget op til undersøgelse. Med eksempler fra såvel den latente konflikt i forholdet herremand-bonde som eksempler fra åbne bondeoprør sigtes mod at få gjort op med billedet af

1700-tallets bonde som en bagstræberisk, umælende og apolitisk person.²

På den anden side er der fortsat ingen, der har viet de uroligheder, som fejede hen over hovedstaden København i de samme år, interesse. København var på daværende tidspunkt Danmarks eneste virkelige storbysamfund.³ Her befandt sig – efter den spæde start i 1600-årene – i det følgende 18. århundrede landets kraftfelt inden for industri og handel – et forhold som i første række må tilskrives den absolutistiske stats dybe engagement i manufakturdrift og udenrigshandel.⁴ I denne,

---

Henrik Stevnsborg, f. 1948, lic. phil. (Københavns universitet) 1979, arbejdsløs.

*) Denne artikel er blevet til med støtte fra Staten humanistiske Forskningsråd, dels i form af et forskningsrådsstipendium 1979 ved Dansk Folkemindesamling, dels i form af en rejsebevilling til Bruxelles. For råd og dåd ved udarbejdelsen takker jeg Carsten Bregenhøj, John Christensen, Gustav Henningsen, Eske K. Mathiesen og Lørn Piø.

AdVdB – Les Archives de la Ville de Bruxelles
DK – Danske Kancelli
LAS – Landsarkivet for Sjælland m.m.
RA – Rigsarkivet
SA – Stadsarkivet København

1. Ole Bernild og Henrik Jensen, *Den feudale produktionsmådes historie i Danmark ca. 1200 til ca. 1800* 1 (Kbh. 1978), s. 200–01.
Svend Gissel, Revolution og landmåling. Omkring en visebog fra ca. 1800, *Meddelelser fra Rigsbibliotekaren* (1979:1), s. 14–15. Der tænkes selvsagt ikke her på Klementsfejden og urolighederne på den tid, omkring slutningen af det 15. og begyndelsen af det 16. århundrede. Disse er blevet grundigt behandlet, se senest: Anders Bøgh, Et bidrag til klassekampens historie ca. 1439–1523, *Fortid og Nutid* 28 (1979).
2. Claus Bjørn, The Peasantry and Agrarian Reform in Denmark, *Scandinavian Economic History Review* 25 (1977).
Samme, Bondeuro på Fyn 1768–70, *Fynske Årbøger* (1978).
Samme, Den jyske proprietærfejde. En studie over godsejerpolitik og bondeholdninger omkring 1790, *Historie, jyske samlinger* ny rk. 13 (1979).
3. F.eks. Aksel Lassen, *Fald og Fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1654–1960* (Århus 1965), s. 308, 325, 370–72.
Poul Thestrup, *The Standard of Living in Copenhagen 1730–1800. Some methods of measurement* (Kbh. 1971), s. 17.
4. F.eks. Carl Bruun, *Kjøbenhavn* 2 (Kbh. 1890), s. 333–40, 718–32 og 3 (Kbh. 1901), s. 37, 351–63, 828–45.
Aksel E. Christensen, Tiden indtil c. 1730, bd. 1 i Axel Nielsen (red.), *Industriens Historie i Danmark* (Kbh. 1943).
Allan Madsen, *Tekstilproduktionens historie under overgangen fra feudalisme til kapitalisme. 1. bidrag til tekstil- og beklædningsproduktionens historie i Danmark 1600–1850* (Kbh. 1978), særlig kap. 3 og 4.

industriens tidlige etableringsfase, sloges de 'nymodens' forlag, fabrikker og manufakturer med det gamle lavsorganiserede håndværk. Fra denne tid kan der formentlig afdækkes spirerne til en dansk arbejderklasse og en dansk arbejderbevægelse. Men siden Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie (SFAH) i 1971 lagde ud med sin 'Årbog for arbejderbevægelsens historie', 1973 fulgt op med 'Meddelelser om forskning i arbejderbevægelsens historie', har man omhyggeligt holdt sig inden for sidste halvdel af det 19. samt til det 20. århundrede. Situationen før er ikke blevet taget op.

Der er dog én undtagelse. I en landsdækkende avis fra oktober 1979 holder LO med stolthed 'den berømmelige tømrerstrejke' frem som en sejr for de danske arbejdere; som en milepæl på vejen mod en arbejderbevægelse.⁵ Just denne tømrerstrejke har Jens Chr. Manniche forsket i inden for de sidste år. Strejken, som fandt sted i København i 1794, har blandt andet vundet sin 'berømmelighed' på, at den ses kommenteret i et par naive, men charmerende og flittigt brugte stik fra samtiden. Det ene viser pastor Rørbys forsøg på at snakke de strejkende tilbage i arbejde. Det andet, hvorledes magthaverne greb til arrestationer, da snak ikke frugtede. I sin artikel, fra 1974, afdækker Jens Chr. Manniche hvad det var for arbejdere, som tog del i denne konflikt, som efterhånden antog dimensioner af en generalstrejke, ligesom han har gravet i de strejkendes motiver og bevæggrunde.⁶

1794-tømrerstrejken peger med sit uomtvi-

stelige præg af arbejdsmarkedskonflikt og lønkamp direkte fremad – ind i det moderne og industrialiserede samfund, hvor strejker sammen med de planlagte og organiserede demonstrationer er de *industrielle*, folkelige protest- og kampformer. Denne definition er socialhistorikeren George Rudés. Rudé har imidlertid med sine gentagne undersøgelser af 'the crowd's' aktioner i 1700-tallets europæiske metropoler Paris og London først og fremmest tilvejebragt og forfinet et begrebsapparat omkring forgængeren, den *førindustrielle*, folkelige protest.⁷

Ifølge Rudé er denne førindustrielle, folkelige protest – groft sagt – kendetegnet ved, at protesten almindeligvis havde karakter af hungeropløb (food-riots), i bymæssige sammenhæng dog også gerne med et politisk tilsnit; at aktionsformen var fysisk vold på ejendom og løsøre, så godt som aldrig mod personer; at protesten var uorganiseret – pludselig slog ud i lys lue uden forudgående overlæg og advarsel; at den blev ført an af personer, der befandt sig højere oppe på den sociale rangstige end de egentlige aktører; at disse aktører ikke repræsenterede én enkelt klasse; lønarbejdere aktionerede side om side med deres foresatte; og endelig at kampen koncentreredes om tilbageerhvervelsen af tabte rettigheder.⁸

Adskillige af komponenterne i denne model genfinder man uden videre i urolighederne i København i slutningen af det 18. århundrede. Men historien om disse uroligheder har sovet tornerosesøvn lige siden Edvard Holm omkring sidste århundredeskifte præsenterede

5. LO, *Der skal flyttes hegnspæle* (okt. 1979), s. 20.

6. Jens Chr. Manniche, *Den københavnske Tømrerstrejke 1794, Historie, jyske samlinger* ny rk. 10 (1974). Året efter, 1975, udkom Bendt Elkjær, *De Uroelige Tømmer Sæne. Kilder til Tømrerstrejken i 1794* (Kbh. 1975). Her er der – som titlen også antyder – tale om en (reelt ukommenteret) kildeantologi, hvor Elkjær lader al vurdering være læserens bord.

7. F.eks. George Rudé, *The Crowd in the French Revolution* (London, Oxford, New York 1959). Samme, *The Crowd in History. A Study of Popular Disturbances in France and England 1730-1848* (New York, London, Sidney 1964).

Samme, *Hanoverian London 1714-1808* (London 1971).

Samme, *Paris and London in the Eighteenth Century. Studies in Popular Protest* (New York 1971).

Se også: Annika Christiansson, Christer Damm og Torsten Heinberg, *Upplopp, strejker och demonstrationer i Stockholm åren 1800-1970* (uudgivet 3-betygs uppsats, Stockholm Universitet, Kriminalvetenskapliga Institutet 1974).

Rune Hedman, *Massan vid det s.k. fersenska upploppet*, *Svensk Historisk Tidskrift* 2 följden 32 (1969).

8. George Rudé, *Paris and London . . .*, s. 17-34.

Se også Rolf Karlbom, *Hungerupplopp och strejker 1793-1867. En studie i den svenska arbetarrörelsens uppkomst* (Lund 1967), særlig s. 10.

de resultaterne af sin på mange punkter stadig aktuelle og uimodsagte rigshistoriske grundforskning i det digre flerbindsværk om Danmark og Norges historie mellem 1720 og 1814, og Carl Bruun sin i en 3-binds Københavnshistorie. Hermed er ikke sagt, at urolighederne ikke har været *omtalt* siden da.⁹ Men bortset fra den ene af dem, begivenhederne i forbindelse med Struensees fald i 1772, er det hver gang sket på grundlag af Edvard Holm og Carl Bruun. Det siger næsten sig selv, at man idag vil gå til spørgsmålet på en anden måde end omkring århundredeskiftet – allerede af den grund, at sociologien, socialpsykologien og socialhistorien er kommet til siden.

Det følgende er et forsøg på at indkredse 'Reformårenes' københavnske protestaktioner. Dels for ganske kort at skitsere deres ofte utrolig komplekse og kaotiske handlingsforløb. Dels – og i højere grad – for mere bredt at pege på kilder til videre undersøgelser af deres mål og midler. Urolighedernes historie er et uvejsomt terræn. Og konklusioner om disse uroligheder, som af et opskræmt statsapparat dengang kunne opleves som tegn på, at den samfundsomstyrtende revolution stod for døren,¹⁰ må derfor få foreløbighedspræg.

Først behandles den såkaldte 'Store Udfejlsesfest', som fandt sted i 1772 og med et systematisk hærværk på et halvt hundrede københavnske bordeller markerede, at Danmarks faktiske diktator, grev J. F. Struensee, var blevet fældet. Denne begivenhed påkalder sig særlig interesse, ikke blot på grund af sit monumentale omfang. Også fordi Udfejl-

sesfesten kan tjene som indgang til undersøgelse af bordelstormenes funktion i den førindustrielle, folkelige protest – hvad der generelt er et overset fænomen i europæisk socialhistorie. Denne Udfejlsesfest behandles derfor relativt grundigt, ligesom andre eksempler af samme type fra det førindustrielle Europa inddrages til belysning af fænomenet. Efter denne optakt opridses de følgende tilfælde af førindustrielle, folkelige protestaktioner i København under 'Reformårene' – med tidens hang til at give begivenheder af denne art øgenavne, kendt som 'Studenterkrigen i Filosofgangen' (1787), 'Posthusfejden' (1793) samt 'Brabrand-urolighederne' (1793). Der rundes af med nogle foreløbige konklusioner om karakteren af den førindustrielle, folkelige protest i København i 1700-tallets sidste halvdel.

II. Bordelstorme

København

I de sidste måneder af sin regeringstid, d.v.s. omkring årsskiftet 1771/72, sad Johan Frederik Struensee på en krudttønde. Danmarks økonomi var ved at falde fra hinanden. Ude på landet havde der været misvækst og fejlslagen høst. Vinteren 1770/71 havde været den barskeste i mands minde, og resultatet kunne aflæses i den katastrofale fødevaremangel i hovedstaden, hvor korn- og brødpriiserne tordnede i vejret. Ved de ekstraordinære kommunale brødudsalg så man husmødre i alenlange køer, og folk der blev trampet ihjel under kampen for at komme til.¹¹ Hertil kom

9. Edvard Holm, *Danmark-Norges Historie fra Den store Nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse (1720-1814)*, se bind 6:1 1784-1791 (Kbh. 1907), s. 375-77 og 6:2 1791-1799 (Kbh. 1909), s. 115-16, 206-07.

Carl Bruun, op.cit. 3, s. 891-97.

Se også f.eks. Svend Cedergreen Bech, *Københavns historie gennem 800 år* (Kbh. 1967), s. 360-62.

Mogens Lebech, *København og københavnere i 800 år* (Kbh. 1967), s. 72.

10. F.eks. *Collegialtidende* 24.3.1798.

11. Om situationen på landet, f.eks.: Rasmus Hansen, *Gamle Minder eller Træk fra Folkets Liv og Tankesæt fra det syttende og attende Aarhundrede 2. Stavnsbaandets Dage* (Odense 1883), s. 36. Bogen rummer en mundtlig overlevering fra Struensee-tiden. Den fynske husmandskone Kirsten Hansdatter (1750-1841) beretter sin historie til Rasmus Hansen mellem 1835 og 1840, jfr. Hans Ellekilde, *Vor danske Jul gennem Tiderne* (Kbh. 1943), s. 325.

Om fødevaremangel og -priser: Carl Bruun, op.cit. 3, s. 301.

Astrid Friis og Kristof Glamann, *A History of Prices and Wages in Denmark 1660-1800* 1 (London, New York, Toronto 1958), s. 157.

Poul Thestrup, op.cit., s. 58-59, særlig fig. 5, s. 60.

Fig. 1. Udfejlsesfesten 1772.

»Alt Boeskab i hvor kostbart det var tillige med vinduer sloges i Grus (.) tilsist begyndte de at bære det til Marchandiserne at Selge . . . Guld (.) Sølv (.) Juveler (.) prætiosa og rare Klæder sloges i et mas intet undtagen. Kakkelløvene tog de allesteder bort med Jlden i . . . Den Nat saa man, at een Mand bar den dragt som ellers 3 a 4 Mand bar, somme løb med halve Kakkelløve . . .« (RA håndskriftsamlingen IV N 15, (Søren Rosentund), Dagbog fra Struensee-Tiden, under 17. januar 1772).

Stik i Det kgl. Bibliotek.

DEN KNUSEDE PONCE = BOLLE .

O' Vee! Os arne Nymphet Nu!
 O' Stakrels Ponce = Bolle!
 Hvi slaar mand Dig, laa haart i Tv?
 Og Os dertil vil trolle?
 Nu kaanes ey vor beste Pialt,
 Nu raifer Pøbelen
 Det gaar Nu reent rav-Splitter-Galt
 Thi fængfled er vor Ven!

så ydermere, at arbejdsløsheden hærgede København. Hvad enten dette nu bundede i, at Struensee-styret ud fra et samfundsøkonomisk dogme sigtede mod at neddæmpe den absolutistiske stats rolle i handels- og manufakturpolitikken, eller det var den ubønhørlige konsekvens af en udefra kommende europæisk krise, var realiteten den, at den københavnske industri blev suget ned i en økonomisk bølgedal.¹² Arbejderne blev sendt på gaden, altimens hungersnøden bredte sig.

Københavnere i tusindtal må have følt sig truet på deres eksistens. Og populært var styret visselig ikke, forskyldt eller uforskyldt. Man så det f.eks. ved juletid 1771, hvor Struensees militære magtbasis smuldrede for øjnene af københavnerne. Under den såkaldte 'Juleaftensfejde' kom det til totalt kaos i fodgarderkorpset, da dette blev opløst, og mandskabet skulle omrokeres til andre militærafsnit. Subordinationen brød sammen, og forskellige troppeenheder bekæmpede hinan-

12. Om industriens situation: Erling Olsen, *Danmarks økonomiske historie siden 1750* (Kbh. 1967), s. 106–07.

Hans Chr. Johansen, Carl August Struensee: Reformer or Traditionalist?, *Scandinavian Economic History Review* 17 (1969).

den under skudsalver og i nærkamp på geværkolber op gennem byens gader, mens slottet og hovedvagten kom under veritabel belejring fra gardisternes side. Da 'mytteristerne' afmarscherede fra København 2. juledag 1771, efter tildels at have fået gennemtrumfet deres krav om en tilfredsstillende opsigelse frem for den planlagte overflytning, blev de fulgt til ports af en ophidset menneskemængde. En ulmende utilfredshed med Struensee-regimet slog her ud i lys lue. Hylekor tilkendegav taktfast deres mishag. Byens kommandant blev flået af sin hest, hans mandskab 'haanet eller mishandlet'.¹³

At det korte Struensee-intermezzo lakkede hastigt mod sit slut spores også i den galopperende rygtepsykose, som beherskede hovedstaden i diktatorens sidste tid. Bizarre og afsindige rygter cirkulerede. Om kongen, den sindssyge Christian 7., f.eks. at han blev pumpet fuld af opium, og at han på denne vis var blevet præpareret til at bestige slottets altan på sin kommende fødselsdag for herfra at tilkendegive, at han agtede at nedlægge styret.¹⁴ Rygtet er uden fjerneste hold i virkeligheden. Men det er en meget sigende indikator for den usikre og mærkværdigt afventende stemning, som hvilede over Køben-

havn. Det lå i luften, at noget var ved at ske. Ingen vidste hvad.

Natten til den 17. januar 1772 blev grev Struensee så fældet. De nye magthavere, d.v.s. juntaen omkring enkedronningen, sikrede sig Struensees person. Militæret bragte dernæst hans tilhængere bag lås og slå. Den følgende nat fandt den begivenhed sted, som de, der sympatiserede med den, tildelte kæle-navnet Den store Udfejlsesfest. Mindst 59 københavnske bordeller blev stormet.¹⁵ Ejendommene blev udsat for systematisk hærværk. Inventar og løsøre blev raseret med stor grundighed og indædt vildskab. Døre og vinduer blev slået ind, tapeter flået af væggene, nagelfaste paneler brudt ned, gulvene brækket op, kakkelovne og gårdlokker splittet.¹⁶

Ud over bordellerne blev opmærksomheden vendt mod Assistenshuset,¹⁷ en institution der gav menigmand smålån mod pant i bohaver og effekter,¹⁸ samt mod pengemogulen og finansministeren H. C. Schimmelmanns palæ.¹⁹ Københavns politimester slap kun med nød og næppe for at se sin privatbolig taget under samme behandling som bordellerne.²⁰ Også i de følgende dage synes der at have hersket frygt for, at andre 'Huse af

13. Fredrik Bajer, *Fodgardens Oprør Juleaften 1771*, *Historisk Archiv* 2 (1871), s. 561.

(Søren Rosenlund), *Danmarks Saga udi Christian den Syvendes Tid. Fra hans Fødsel Ao 1749 til 17 Febet 1772* 1. del, under 24.12. 1771 (Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. samling 1120 k, 4°). Jfr. *Anonym Dagbog fra 15 Junii (!) – 27 Januar 1772* (RA håndskriftsamlingen IV N 11). *Dagbog fra Struensee-tiden* (samme, N 15).

Se også: Svend Cedergreen Bech, *Oplysning og Tolerance 1721–1784. Politikens Danmarkshistorie* bd. 9 (3. udg., Kbh. 1977), s. 472–73.

Samme, *Struensee og hans tid* (Kbh. 1972), s. 308–12.

14. Resident Heinrich Carl Meinigs Indberetninger til Hansestædernes Regering om Forholdene ved det danske Hof i Aarene 1770–72. I Udtog ved Louis Bobé, *Danske Magasin* 5 rk. 3 (1893–97), s. 318.

(Søren Rosenlund), op.cit., under 17.1.1772.

Fr. Schiern, Bidrag til Oplysning af Katastrophen den 17de Januar 1772, *Historisk Tidsskrift* 4. rk. 2 (1870–72), s. 685–86.

Svend Cedergreen Bech, *Brev fra Dorothea. Af Charlotta Dorothea Biehls historiske breve* (Kbh. 1975), s. 243–44.

15. Optegnelser af afdøde Etatsraad Schou (død 1840) foranledigede ved Læsningen af Dr. Høsts Skrift 'Der Graf Struensee und Seine Ministerium, Kopenhagen 1826–27', skrevet i maj 1837, SA Carl Bruun, *Collectanea* 2, s. 316.

16. Om Udfejlsesfestens forløb: Henrik Stevnsborg, Den store Udfejlsesfest 17.–18. januar 1772: Om førindustriell, folkelig protest i 1700-tallets København, *Folk og Kultur* (1980).

17. Optegnelser af afdøde Etatsraad Schou . . . , s. 316.

18. H. Thueslev, *Det kongelige Assistenshus. Københavns Assistenshus og anden Pantelånevirksohed* (Kbh. 1976), s. 85–86.

19. *Struensee et la cour de Copenhague 1760–1772. Mémoires de Reverdil, conseiller d'état du Roi Chrétien VII . . . par Alexandre Roger* (Paris 1858), s. 341.

20. Optegnelser af afdøde Etatsraad Schou . . . , s. 318. RA DK E 5, koncepter og indlæg til 1. departements åbne breve 21.5.1772, nr. 226, Bornemanns skrivelse af 24.1.1772.

Distinction' befandt sig i farezonen.²¹ Men frygten var ubegrundet. Urolighederne blev effektivt kvalt af militæret allerede natten mellem den 17. og 18. januar 1772. Efter en (eller flere?) forgæves runder i hovedstadens natsorte gader med militæreskorte og tændte fakler måtte den kongelige generaladjutant opgive at få de implicerede til at gå hver til sit ved hjælp af ord alene.²² Ved fire-tiden om morgenen blev dragoner sat ind. Med dragne sabler og drøje hug rensede de gaderne.²³

Denne Udfejlsesfest med dens dramatiske hændelsesforløb er nok set skildret op til flere gange inden for det sidste tiår – først og fremmest i den litteratur, som udkom ca. 1972 i forbindelse med 200-året for Struensees lemlæstning og henrettelse.²⁴ Forsøg på at nå til en forståelse af, hvad Udfejlsesfesten egentlig var, finder man dog ikke. Værkerne har 'købt' og tildels harmoniseret med to typer af forklaringer, som er overleveret fra samtiden. Den ene gående ud på, at deltagerne i urolighederne var en flok sanseløst berusede ballademagere; matroser og pøbel i skøn forening, som mod uddelte drikkevarer og kontante håndører slog til der, hvor skumle bagmænd, som meledede deres egen politiske rævekage, gav dem ordre. Den anden tillægger aktørerne et rationelt, religiøst og moralsk betinget, mål. Et mål som de hverken havde

spiritus eller almisser nødvendig for at have interesse i at se opfyldt. Der var tværtimod tale om sobre folk, som følte sig kaldet til at 'fejle ud' efter Struensee.

Den monotoni, hvormed disse to stereotype forklaringer repeteres igen og igen på daværende tid bør imidlertid – ligesom arten af det kildemateriale, som bringer dem til torvs – mane til forsigtighed. Fra officielt hold findes kun ganske få kilder, der kan bidrage til at belyse spørgsmålet om hvem, der tog del i Udfejlsesfesten, og hvorfor. Ud over at konstatere, at myndighederne i dette (og som det skal ses: lignende) tilfælde ret rutinemæssigt greb til glosen 'pøbel', når deltagerne i sådanne uroligheder skulle rubriceres, samt at matroser omtales i denne konkrete situation, er der ikke meget at hente her.²⁵ Forklaringen er vel den simple, at graden af kaos aldeles oversteg det ordens- og retshåndhævende politibureaukratis kapacitet – jfr. at politimesteren havde fuldt op at gøre med at beskytte sin egen bolig, sammenholdt med nødvendigheden af at sætte militæret ind. Udfejlsesfestens historie hviler derfor i første række på kilder fra det litterære, 'dannede' borgerskab og embedsmændenes kreds i skikkelse af dagbøger, memoirer og breve.²⁶ Den største kildeggruppe udgør dog den diffuse strøm af trykkefrihedsskrifter og skillingstryk, som så

21. Fr. Schiern, op.cit., s. 734 note**.

22. (Søren Rosenlund), op.cit., under 17.1.1772.

Svend Cedergreen Bech, *Brev fra Dorothea* . . . , s. 282.

Optegnelser af afdøde Etatsraad Schou . . . , s. 315 hvor det hævdes at kammerjunker Bülow – og ikke generaladjutant Ellebradt – red rundt.

Opløbet i Januar 1772 m.m. Koncepter og Noticer (RA håndskriftsamlingen IV N 10).

23. Optegnelser af afdøde Etatsraad Schou . . . , s. 316.

Fr. Schiern, op.cit., s. 731.

Den paa sin egen Regning flyttende Trops bedrøvelige Udlog af de smukke Huse Natten imellem den 17 og 18 Januarii (Kbh. 1772), s. 7.

24. Harald Langberg, *Dødens teater. Revolutionen 1772* (Kbh. 1971), s. 37–38.

Svend Cedergreen Bech, *Struensee og hans tid* . . . , s. 360–64.

Samme, *Brev fra Dorothea* . . . , s. 282–86.

Samme, *Oplysning og Tolerance* . . . , s. 479–80.

25. Se: LAS Københavns politi, perioden indtil 1793, korrespondanceprotokol I A 1766–74, under 18., 22. og 23.1.1772. Til gengæld foreligger der fra officielt hold fortrinlige informationer om ofrene for urolighederne, jfr. Henrik Stevnsborg, op.cit.

26. F.eks. Svend Cedergreen Bech, *Brev fra Dorothea* . . . *Struensee et la cour de Copenhagen* . . . Optegnelser af afdøde Etatsraad Schou . . . Fr. Schiern, op.cit.

dagens lys i tiden efter 17. januar 1772 i en massiv hetz mod den faldne grev Struensee.²⁷ Højest sandsynlig har disse publikationer, hvoraf enkelte givetvis er blevet revet væk i store oplag,²⁸ deres udspring – men ikke nødvendigvis deres læserkreds – i nøjagtig den samme artikulerede socialgruppe, som har formuleret sig i dagbøgerne, memoirerne og brevstoffet.

Når en stor del af trykkefrihedsskrifternes forfattere under anvendelse af meget ens ord og vendinger skildrer aktørerne under Udfejlsesfesten som fordrunken pøbel, virker det lidet tillidsvækkende. Man kunne få mistanke om, at de uden videre kolporterer deres egne unuancerede fordomme.²⁹ Mennesker, som deltog i hærværk og voldelige aktioner måtte være berusede, og de måtte pr. definition tilhøre pøbelen. Under alle omstændigheder er det tankevækkende, at de få af kilderne, som bærer præg af at være øjenvideberetninger, får indskudt, at skam også 'pæne' borgere var i aktion i ly af mørket.³⁰

Hvem de mystiske ledere, som enten para-

derede i prangende 'gallunerte Hatte' eller formummede sig i folderige slængkapper, var, ved vi ikke.³¹ Men formodentlig kan de med sindsro lægges til side som fantasiprodukter på linie med galleriet af skurke i røverromanerne. Ledere i Rudé'sk forstand (jfr. tidlige-re) melder kilderne intet om.

Den anden forklaring, den der går på, at Udfejlsesfesten havde karakter af et religiøst/moralsk korstog og at aktørerne udmærket vidste, hvilket ærinde de var ude i, må nok tages mere seriøst. For netop sædeligheds-spørgsmålet var et ømt punkt under Struensee-regimet. Ved lov af 2. april 1771 havde styret med ét slag frataget den københavnske politimyndighed dens i praksis eneste efterforskningsmiddel i prostitutions- og bordelsager: nemlig retten til uvarslet at foretage, gerne natlige, razziaer i hovedstadsindbyggernes private hjem. Og hvad enten disse 'inkvisitioner' i tiden før 2. april 1771 havde været brugt til et evindeligt dyneløfteri – eller de tværtimod var den rene karikatur, fordi politikorpset bestod af gennemkorrupte, bestik-

-
27. 28 trykkefrihedsskrifter vedrørende Udfejlsesfesten er samlet i *Luxdorps trykkefrihedsskrifter* 2 rk. 7 (Det kgl. Bibliotek). Om skillingstrykterne: Fr. C. Krohn, *Samlinger til en beskrivende Fortegnelse over Danske Kobberstik, Raderinger, Illustrationer m.m.* (Kbh. 1962), nr. 1633–36 samt V. E. Clausen, *Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1650–1870* (Kbh. 1961), s. 188–89.
28. Iørn Piø, *Produktionen af danske skillingsviser mellem 1770 og 1821 og samtidens syn på genren* (Kbh. 1969), s. 36–37.
29. F.eks. *Letters from an English Gentleman on his Travels through Denmark concerning the late Transactions in Copenhagen etc.* (London 1772), s. 12–13.
- Kiøbenhavns Pro Memoria over den meget mærkværdige Begivenhed som skede den 17 Januarii 1772* (Kbh. u.å.), strofe 19.
- Upartiske Tanker over den voldsomme Medfart, som Natten imellem den 17 og 18 Januarii indeværende Aar 1772 vederfores de mange saa kaldte Jomfru-Huse i Kiøbenhavn, i Pennen forfattet af en gammel Magister Philos* (Kbh. 1772), s. 17 (skal være: 33).
- Brev til disse Tidens Skribentere og Forsvars-Skrift for Contoierne, med hosføyede Erindringer til alle unge og bemidlede Mennesker. Skrevet af Cloris, Phyllis og Doris, tilligemed et poetisk Tillæg af Coridon* (Kbh. 1772), s. 4.
- Brev fra den Londonske Pøbel til Pøbelen i Kiøbenhavn oversadt af det Engelske ved en dansk Coffardie MaTrøS* (Kbh. u.å.), s. 12.
- Svend Cedergreen Bech, *Brev fra Dorothea . . .*, s. 282–83.
30. *En Engelsk Suppen til Struensee I Anledning af den, der i Avisen komplimeret Faderen til det uskyldige Foster kaldet: Den brave Holmens Magtes glade Indtog i de smukke Huse etc.* (Kbh. 1772), s. 14.
- Se også: (Søren Rosenlund), op.cit., hvori det under 17.1.1772 hedder, at borgere og officerer deltog. At Søren Rosenlund (alias Junior Philopatris) rimeligvis var øjenvidne til Udfejlsesfesten, kan udledes af *Den paa sin egen Regning flyttende Trops . . .*, s. 6.
31. *Den danske Frue Veneris Klagesang etc.* (Kbh. 1772), s. 4.
- Den paa sin egen Regning flyttende Trops . . .*, s. 7.
- De betydelige Forandringer ved det Kongelige Hof som af Kiøbenhavns Indvaanere med Glæde hørtes og saaes Fredagen den 17 Januarii 1772* (Kbh. 1772), s. 6.
- Nyeste Beskrivelse over Hun-Cantorenes Udfeylses-Fest paa den Extraordinaire Flyttetid i deres Gader, som skede ved Creti og Pleti om Natten til den 18de Jan. 1772. Tilligemed den flyttende Skares Begrædelse over at Udfeylses Fest ey maatte blive holdet oftere end den ene Nat. Kan af Liebhabere synges som Jephthas Viise* (Kbh. 1772), strofe 12.
- Charlotte Dorothea Biehl's Breve om Kong Christian VII. Udgivne efter Originalerne af L. Bobé* (Kbh. 1905), s. 440 samt note. (Søren Rosenlund), op.cit., under 17.1.1772.

kelige folk³² – er der næppe tvivl om, at styret med 2. april-loven havde gjort sit for at få prædikatet umoralsk og usædelighedsdyrkende hæftet på sig. Med Struensee som den store 'velgører' og med et impotent sædelighedspoliti var der – hævdedes det – frit slag for 'frøkenkontorer', 'punchekontorer' og hvad bordellerne ellers eufemistisk blev kaldt. Disse arnesteder for alskens udsvævelser skød op som svampe, mens deres personale med tiltagende frækhed og utilstadeligt pyntet shanghaje forbipasserende fra vindueskarme, gadedøre og kælderhalse. København var blevet et veritabelt Sodoma og Gomorrha fandt de, der så Struensee og usædelighed som synonyme.³³

Det kan ikke afvises, at Struensee-styret med sin sædelighedslovgivning faktisk har trådt visse kredse i København så grundigt over tærne, at de følte sig drevet til at give deres mishag til kende på håndfast vis, da først Struensee var ude af spillet. At også politimesteren kunne blive lagt for had i denne forbindelse er nærliggende. Det var ham, hvem sædelighedslovgivningens administration i det daglige påhvilede.

En tilfredsstillende forklaring på, hvad Udfejlsesfesten var, er dette nu alligevel ik-

ke. Dels giver det i så fald ikke megen mening, at også Schimmelmans palæ skulle stormes – for ikke at tale om Assistenshuset. Dels er Udfejlsesfesten ingenlunde en enkeltstående foreteelse. Bordelstorme kender man andetsteds fra, fra omstændigheder og sammenhænge, som både i tid og rum intet har at skaffe med personen Johan Frederik Struensee og hans sædelighedslovgivning.

På grund af et pauvert kildemateriale vides ikke meget om de bordelstorme, som notorisk fandt sted i København op igennem det 18. og 19. århundrede, både før og efter 17.–18. januar 1772. De mødes kun i korte glimt, og der er ikke de store muligheder for at udtale sig om hverken deres baggrund eller eksakte forløb.³⁴ Til gengæld foreligger fænomenet rimeligt velbelyst fra andre af det førindustrielle Europas storbyer. Dét skal der gives et par eksempler på i det følgende.

Bruxelles

I sommeren 1718 rullede en bølge af uroligheder hen over Bruxelles. I første række fik topfigurerne i bystyret såvel hjem som arbejdsplads stormet og raseret. Den ophidsede menneskemængde, som tog del i disse urolig-

32. Loven: RA DK E 35 henlagte sager 1771–73, udateret skrivelse i lægget 'Kiøbenhavns Finance Vesen, Politie etc. angaaende 1770' (sic.).

LAS Københavns politi, perioden indtil 1793, kancellibreve 1727–73, under datoen.

Holger Hansen, *Kabinetstyrelsen i Danmark 1768–1772. Aktstykker og Oplysninger 2* (Kbh. 1919), s. 586.

Samme, *Inkvisitionskommissionen af 20. Januar 1772. Udvalg af dens Papirer og Brevsamlinger til Oplysning om Struensee og hans Medarbejdere 1* (Kbh. 1927), s. 25.

Politirazzia'erne: *Mémoires de M. de Falckenskiold, officier général au service de S. M. le Roi de Danemarck à l'époque du ministère et de la catastrophe du comte de Struensee* (Paris 1826), s. 138.

Upartiske Tanker . . . , s. 27.

Struensée et la cour de Copenhague . . . , s. 228.

33. *Letters from an English Gentleman* . . .

P. F. Suhm, *Efterretninger om de danske Konger efter Souverainiteten*, fol. 15v (Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. samling 1728 2°).

Julius Clausen og P. Fr. Rist (red.), *Blade af Rector Joh. Henr. Taubers Dagbøger* (Kbh. 1922), s. 117.

Et Par Ord fra de endnu huusvilde Nat-Nymphes til Grev Struensee, forfattet i deres sidst holdte Conseil i Dukke-Skabet og til Trykken befordret af en drukken Engelskmand (Kbh. 1772), strofe 10. Se teksten i skillingstrykkene 'Alamodisk Sørge-Sæt' og 'Den knusede Ponce-Bolle'.

Jfr. også Edvard Holm, op.cit., 4:2 (Kbh. 1902), s. 43–46.

34. Se f.eks. RA DK D 21, koncepter og indlæg til sjællandske tegnelse 5.2.1714, nr. 30, Ernsts skrivelse af 28.1. 1714. SA kommercekollegiet 1704–08 & politi- og kommercekollegiet 1708–30, dom- og voteringsprotokol 1704–16, under 20.2. 1714. LAS Københavns politiret, 1. protokol 1792–93, forhørsprotokol nr. 1 og 2, sag 393/1792. Samme, 1. protokol, domprotokol 1792–93, fol. 155. Samme, behandlede sager ved 1. protokol nr. 393/1792.

heder, skal lejlighedsvis have talt helt op mod 10.000 personer.³⁵ Denne tilspidsede situation med det omfattende hærværk mod ejendomme i byen bundede i, at Bruxelles i 1715, i lighed med andre dele af det nuværende Belgien, var kommet under østrigsk overherredømme (De østrigske Nederlande). Herefter fik byens eget selvstyre trange udfoldelsesmuligheder. Tidligere rettigheder kom under kraftig udhuling. Mens størsteparten af de kommunale ledere dukkede sig og virkede i rollen som østrigernes forlængede arm, slog det ene af byens besluttende organer, de 'folkevalgte' håndværkerrepræsentanter, demonstrativt bak over for denne udvikling. 1717 og 1718 nægtede de pure at blåstemple de af Østrig pålagte skatter og afgifter, hvorved de i realiteten blokerede skatteoprævningen. Fra begge sider blev konflikten presset frem til det punkt, hvor disse håndværkerrepræsentanter stod i åben, væbnet kamp for deres truede politiske rettigheder.³⁶ På grund af social nød og fødevarerangel fandt de et lydhørt og kampvilligt publikum blandt de mange småhåndværkere og handlende i byen; såvel blandt mestre som disses hustruer og svende – netop de samfundsgrupper, hvis tilstedeværelse er registreret, da det gik løs med gade-

kampe og angreb på Østrig-venlige øvrigheds personer og institutioner.³⁷ Urolighederne blev imidlertid slået ned med hård hånd. Og en nyanlagt metrostation i Bruxelles' bymidte, der er opkaldt efter førstemanden blandt håndværkerrepræsentanterne, Francois Anneessens, minder idag om, at han – på lige fod med den stribe af andre deltagere i urolighederne, som myndighederne fik tag i – måtte betale dyrt. 9. september 1719 blev han dømt til halshugning.³⁸ Henrettelsen, som fandt sted 10 dage senere, vakte uhyre opsigt,³⁹ og Anneessens vanskæbne blev sunget ud i dagsaktuelle viser som en skændig udåd. Francois Anneessens blev en national martyr, en arkaisk frihedshelt på linie med Vilhelm Tell.⁴⁰

Imellem Anneessens' iøvrigt talrige forsyndelser hedder det i dødsdommens præmisser bl.a., at han

... da plyndringen af nogle huse nær Notre-Dame-de-Neige-kirken og i nabolaget af Meyboom (i byens udkant) havde fundet sted i september 1718 under foregående af, at der blev holdt bordel sammesteds, og et militærkommando havde bortjaget de sammenstimlede unge mennesker samt såret enkelte af dem,

skulle have udtalt sig kritisk om, at militæret gik til værks med sabel i hånd.⁴¹ Her dukker

35. LIX Suite de Nouvelles d'Amsterdam du 26 Juillet 1718.

AdVdB, Pergameni s. 318, cote 2919, *Anneessens. Brussel. 1717.*

P. F. Verhulst, *Précis historique des Troubles de Bruxelles en 1718. Avec des détails inédits sur le procès et l'exécution d'Anneessens* (Bruxelles 1832), s. 19.

36. F.eks.: M. Gachard, *Documents inédits concernant les Troubles de la Belgique sous le règne de l'empereur Charles VI; publiés avec des Notes et une Introduction 2* (Bruxelles 1839), s. i–ix.

37. André Vanrie, Le XVIIIe siècle, i Mina Martens (red.), *Histoire de Bruxelles* (Toulouse 1976), s. 248. P. F. Verhulst, op.cit., s. 15, 19.

38. Les Archives du Royaume de Belgique, Conseil de Brabant nr. 956 sentences 1719, fol. 125 a–h, Den Raedt ende Procureur g(e)n(er)ael Aenleggere (contra) Francois Anneessens gevangen en op Het Steenpoort. Heri findes ligeledes dommene over de øvrige, som kom under anklage for delagtighed i urolighederne. Se også: L. Galesloot, *Procès de Francois Anneessens. Doyen du corps des métiers de Bruxelles 1* (Bruxelles 1862).

39. Dommen ses således bevaret i et stort antal afskrifter, såvel på flamsk som i fransk oversættelse, jfr. AdVdB, Pergameni s. 316, cote 3107, *De vermaerde ende wonderlycke Geschiedenissen der prinselycke stadt van Brussel*, fol. 28v–34r. Samme, Pergameni s. 318, liasse 609, *Troubles 1697–1725.*

Samme, Pergameni s. 318, cote 2921, *Vonnis tegen Franciscus Anneessens door Zijner Majesteijts sowereynen Raedt geordonneert in Brabant, op den 19 september 1719 uitgesproken, gevolgd door vershejde dichtstukken ter dezer gelegenheijdt opgemaect.*

40. Se AdVdB, Pergameni s. 317, cote 2918, *Récit et pièces concernant les troubles arrivés à Bruxelles en 1699 et 1700, ainsi que des chansons contre le marquis de Prié et sur l'exécution d'Anneessens.* Samme, Pergameni s. 318, liasse 609, *Troubles 1697–1725.* P. F. Verhulst, op.cit., s. 24, 30–31.

41. Les Archives du Royaume de Belgique, Conseil de Brabant nr. 956 sentences 1719, fol. 125 g: 'Van naer de plunderinge van eenige Huysen aen onse liuwe v(ro)ue ter Sneeuw, ende ontrent den mey boom voorgevallen In September van denseluen Iare 1718, op pretext dat men In deselue Bordeel hiele, ende naer dat het picquet van de militairen de geatroupeerde Iongers, hadden verjaecht, ende eenige daer van gequets'.

bordellerne pludselig op midt i beretningerne om Bruxelles-indbyggernes politiske og økonomiske kamp mod de østrigske magthavere. At dømme efter det forsigtige ordvalg (under foregivende af . . .) er bordellerne et indslag i bylivet, som myndighederne nødigt vil være ved. Dette skyldes måske, at man netop tidligere på året 1718 havde taget skridt til at få dem rensset væk,⁴² men tilsyneladende uden den store succes. For der blev utvivlsomt holdt bordel i de fem stormede småhuse i byens periferi, som måtte holde for natten imellem den 21. og 22. september 1718 samt den følgende dag. Dét hævder i al fald kransekagefiguren i den østrigske Bruxelles-administration, marquis de Prié, i en intern skrivelse hjem til Østrig. En skrivelse som til forskel fra Anneessens-dommen ikke var tænkt at skulle offentligheden for øje.⁴³ Ifølge samme skrivelse rummer den offentliggjorte dom fordrejninger også på andre punkter. At militæret sårede 'enkelte unge mennesker' er en mild underdrivelse. Faktisk blev der dræbt og såret et sted mellem 35 og 40 mennesker. Og hvad mere er, blandt dem var – selv om de under ét betegnes som 'pøbel' – også 'quelques petits bourgeois', altså småborgere.⁴⁴

Det ser derfor ud til, at myndighederne udtil har bestræbt sig på at bagatellisere det skete. At man i virkeligheden tog begivenhederne alvorligt nok endda, er der dog ingen

tvivl om. 22. september 1718 fik militæret carte blanche til uden formalia at nedsable eller nedskyde enhver, der måtte befinde sig i døre eller vinduer på huse under storm,⁴⁵ og allerede den følgende dag, den 23. september, publicerede bystyret en bekendtgørelse, hvori familiefædre og håndværksmestre blev gjort personlig ansvarlige for deres hustruer, børn, læredrenge og svendes adfærd i tilfælde af nye bordelstorme eller tilsvarende uroligheder.⁴⁶ Uanset at man i bekendtgørelsen gør et stort nummer ud af at opretholde fiktionen om, at det blot var uansvarlige, ungdommelige elementer, som tog del i angrebene på de fem bordeller, skinner det tydeligt igennem, at aktionerne øjensynlig har været både velovervejede og målrettede. Bordelstormerne væltede ikke frem som en græshoppesværn. Tværtimod var de en veldisciplineret, sluttet falanks, der gik til værks 'på soldatermanér, med trommer, faner, horn og lignende instrumenter'.⁴⁷

Disse bordelstorme fandt som sagt sted i september måned 1718, men allerede tidligere på året, i juni, havde der fundet en lignende episode sted. En ejendom, som beboedes af to enlige søstre, var blevet 'stormet på skandaløs vis, idet pøbelen løb af med deres møbler samt al deres tøj og linned'.⁴⁸ Også denne episode må føjes til beretningerne om stormede og raserede bordeller i Bruxelles under

42. AdVdB, Pergameni s. 318, cote 2919, *Anneessens. Brussel. 1717*, fol. 23 (skal være 21): 'Toen heeft den Borgemeester alle de bordeelen ende briteurs huysen die binnen de Stadt waeren doen oplichten ende ruymen'.

43. M. Gachard, op.cit. 1 (Bruxelles 1838), s. 358–62. Se også: AdVdB, Pergameni s. 318, cote 2920, *Waere ende naeckte Beschrijvinge van de troubels ende beroertens voorgevallen binnen de princelijke stadt Brussel, waerin gehandelt wordt van die droevige ende lanckbeclaeghde doot van Francis Anneessens, Borger ende Deken der selve stadt. Begonst met den jaere 1700 seventhien Ende eijndingende met den jaere 1700 negenthien. Scriptum anno 1784*, fol. 114.

44. M. Gachard, op.cit. 1, s. 358.

45. Samme, s. 359.

46. AdVdB, Pergameni s. 69, cote 1330, publicatieboek 13 1717–23, fol. 97–99. Samme, Pergameni s. 67, cote 1715, correctieboek 4 1713–25, fol. 142v–143v.

47. AdVdB, Pergameni s. 67, cote 1715, correctieboek 4 1713–25, fol. 142v: 'troupsgewyse met trommels, vendels, Horens oft dyergelycke Instrumenten'.

Se også Les Archives du Royaume de Belgique, Conseil de Brabant nr. 956, sentences 1719, fol. 114, hvor der i sagen 'Den Raedt ende Procur(eur) Generael Aenleggere (contra) Joannes de Bruyn gevangen op het Steenpoort' falder dom over samme Joannes de Bruyn bl.a. fordi han har oprådt med 'piber og trommer'.

48. AdVdB, Pergameni s. 65, cotes 936–1025, copyboek 6 1711–19, fol. 219v: 'Nous (d.v.s. borgmestre, rådmænd og råd i Bruxelles) avons vû et examiné la req(uête) présenté . . . par la D(emoisel)le de Fronteuel et de la Dle du Bois sa Soeur, exposant par Iceelle que leur maison au mois de Juin de l'an 1718 auroit été scandaleusement pillée, leurs meubles, Habits et Linges entièrement emportez par La Canaille'.

1718-urolighederne, og også her var militæret på tærne. Skønt man kom for sent til at forhindre selve hærværket, fik man dog ram på de personer, som stadig befandt sig inde i huset. Det drejede sig dels om tre forklædte soldater, dels om et ikke nærmere angivet antal 'borgere' samt disses læredrenge.⁴⁹

Hvorfor Bruxelles' indbyggere således ved op til flere lejligheder i løbet af det urolige 1718 skulle føle sig foranlediget til at gå til angreb på byens bordeller, giver det samtidige kildemateriale ingen bud på ud over, at det som nævnt var uansvarlige unge bøller og pøbel, som kun lavede ballade for balladens egen skyld; at overensige medlemmer af præstestanden skulle have startet et selvbestaltet, moralsk korstog imod prostitutionen;⁵⁰ eller at en enkelt, unavngiven borger skulle have fattet personligt had til nogle prostituerede kvinder.⁵¹ Ingen af forklaringerne virker overbevisende. Den første er notorisk usand. De to sidste ret absurde i forhold til resultaterne, der fulgte. Iøvrigt udsiger de intet om, hvorledes – endogså hvorfor – præster eller en enkelt borger fik 'folk' til at gå deres ærinde. Egenhændigt stormede de jo ikke bordellerne.

London

Fra det førindustrielle, hanoverianske London kendes en række bordelstorme fra som-

meren 1749 – de såkaldte 'Penlez Riots'.⁵² 1749 var et år, hvor den beskæftigelsesmæssige og økonomiske situation så sort ud for den engelske flådes folk. Som følge af fredstraktaten i Aix-la-Chapelle (Aachen), der var blevet undertegnet året før (som optakt til en, kortere skulle det vise sig, pause i 1700-tallets krige om den europæiske magtbalance), var mere end 40.000 mand blevet demobiliseret. Det var, som George Rudé siger tørt, 'a bad time for sailors'.⁵³

I juni 1749 gik to sømænd på bordel i London. De valgte 'The Crown', og havde de regnet med en glad aften, var de gået galt i byen. I 'The Crown' blev de groft bestjålet. Da de brokkede sig, blev de prompte kastet på porten af etablissementets håndfaste udsmidere. Dette blev optakten til flere dages kampagne mod Londons bordeller. Med forstærkninger, hentet blandt venner og kolleger fra flåden, vendte de to sømænd tilbage til 'The Crown' den følgende aften. Da de prostituerede kvinder først var skaffet uden for, blev stedet grundigt raseret. Efter samme mønster forløb også de næste par aftener. 2. juli gik 400 sømænd, hævdes det, til angreb på bl.a. 'The Bunch of Grapes', der blev brændt ned til grunden. Dernæst fulgte 'The Star Tavern', beliggende i The Strand i havnekvartret langs Themsen.⁵⁴ Bordelværten dér på stedet, Peter Wood, var en overmåde

49. M. Gachard, op.cit. 1, s. 239–40.

Jfr. Alexandre Henne og Alphonse Wauters, *Histoire de la Ville de Bruxelles* 2 (Bruxelles 1845), s. 204–05; genudgivet (Bruxelles 1969), s. 184.

50. M. Gachard, op.cit. 1, s. 360.

51. Samme, s. 239–40.

52. Disse begivenheder er skildret detaljeret i Peter Linebaugh, *The Tyburn Riot Against the Surgeons*, i Douglas Hay, Peter Linebaugh, John G. Rule, E. P. Thompson og Cal Winslow, *Albion's Fatal Tree. Crime and Society in Eighteenth Century England* (Penguin Books 1977), s. 89–102.

53. George Rudé, *Hanoverian London* . . . , s. 184.

Om fredstraktaten, f.eks. Basil Williams, *The Whig Supremacy 1714–1760* (= George Clark (red.), *The Oxford History of England* 11 (2. udg. Oxford 1962), s. 213–14.

Fred L. Israel og Emmanuel Chill (red.), *Major Peace Treaties of Modern History 1648–1967. With an Introductory Essay by Arnold Toynbee* 1 (New York, Toronto, London, Sidney 1967), s. 263–304.

54. Om begivenhedsforløbet Peter Linebaugh, op.cit., s. 89–90. Jfr. også Walter Besant, *The Survey of London* 6. *London in the Eighteenth Century* (London 1902), s. 476–77. Derek Jarret, *England in the Age of Hogarth* (London 1974), s. 34, 53. *Malefactors' Register, or, the Newgate and Tyburn calendar* 3 (1770), s. 237–39 – og hermed Hugh Phillips, *Mid-Georgian London. A Topographical and Social Survey of Central and Western London about 1750* (London 1964), s. 182–83 samt George Rudé, *Hanoverian London* . . . s. 184 – giver en afvigende, meget forkortet version af begivenhedsforløbet.

Fig. 2. London 1749.

»... they returned at night, broke open the house, turned the women almost naked into the street, ripped up the beds, threw the feathers out of the window, broke the furniture in pieces, and made a bonfire of it« (*Malefactors' Register, or, the Newgate and Tyburn calendar 3 (1770), s. 237*). 'The Tar's Triumph', British Museum.

Reproduced by Courtesy of the Trustees of the British Museum.

suspekt skikkelse. Ved gentagne lejligheder både før og efter 1749 søgte myndighederne at dæmpe hans bordelvirksomhed ved hjælp af bødeforelæg. Uden held. Hos Peter Wood brød sømændene 'ind i huset, smed kvinderne halvnøgne på gaden, flåede sengetøjet i stumper og stykker, smed indholdet af fjer ud ad vinduet, slog møblerne itu, og lavede et bål af det hele'. Skal man tro denne Peter Wood, talte den ophidsede menneskemængde på et vist tidspunkt op mod 700 deltagere.⁵⁵ 3. juli 1749 søgtes en række bordeller i nabolaget af Old Bailey nedbrændt, almindens andre bor-

delværter i panik begyndte at pakke deres værdigenstande ned, inden det blev deres tur. Imidlertid havde de ikke behøvet at bekymre sig. Militæret bragte urolighederne til standsning.⁵⁶

Ialt 7 personer blev arresteret for at have taget del i bordelstormene. Beklageligvis er de originale sagsakter vedrørende disse syvs forhold gået tabt. Men vi ved, at en af dem flygtede og en anden døde i varetægtsfængsel. 2 var blevet uskyldigt anholdt og yderligere én blev senere sat på fri fod. De to sidste, derimod, blev dømt til døden. Af dem blev den

55. *Malefactors' Register* . . . , s. 237.

Specielt om Peter Wood og stormen på 'The Star Tavern', samme, s. 237-39.

Hugh Phillips, op.cit., s. 182-83.

George Rudé, *Hanoverian London* . . . , s. 184.

56. Peter Linebaugh, op.cit., s. 90-91.

ene benådet i sidste øjeblik, mens den sidste af dem, herskabstjeneren Bosavern Penlez, trods massiv protest og en stribe af ansøgninger om benådning, kom til at hænge ved Tyburn – øjensynlig på et foruroligende spinkelt grundlag.⁵⁷

At de øvrige deltagere i disse 'Penlez Riots' frem for nogen var søfolk kan der ikke herske ringeste tvivl om. Der er dog også indici for, at såvel naboer som genboer til de stormede bordelværter har næret en ikke ringe grad af sympati for sømændenes aktion.⁵⁸

Stockholm

Stockholm var ved gentagne lejligheder i de sidste årtier af 1700-tallet scene for uroligheder. Ejendomme rundt om i byen fik vinduerne knust, og urolighederne blev hver eneste gang kæmpet ned af militæret. Taget under ét havde disse begivenheder en klar politisk, aristokratifjendtlig undertone til fælles.⁵⁹ 1780'erne og 1790'ernes uroligheder nåede deres klimaks den 20. juni 1810 med det berømte Fersenske Mord. Her blev Sveriges rigsmarskal, greve etc. etc., Axel von Fersen, jaget ubønhørligt gennem det centrale Stockholm, før han endte sit liv på åben gade, maltrakteret til ukendelighed med paraplyer og spanskrør, og til slut trampet til døde. Lynchstemningen mod ham piskedes først og fremmest op af, at han tillagdes rollen som den grå eminence, der havde ladet den nylig kongedudnævnte – og tilsyneladende meget folkekære – danske prins Karl August forgive. Hvad

han iøvrigt ikke havde – eftersom prinsen døde af naturlige årsager.⁶⁰ I dette hændelsesforløb blander sig et enkelt tilfælde af hærværk mod bordeller. 31. januar 1810, da prins Karl August sad til banket med eliten af Stockholms borgerskab, fik et par bordeller i byens Gamla Stan ruderne slået ind. Af det bevarede stockholmske politimateriale fremgår, at der af dem 'som i Trångsund sig samlat och för där boende ogifta Sophia Söderström inslagit fenstren . . . (og) bland den pöbelhop, som samma afton på åtskilliga ställen vid Baggens och Österlånggatorne samt Skottgränden inslagit fönster', indkaldtes 4 skortensfejerlærlinge, 1 skorstensfejersøn, 5 andre lærlinge plus en enkelt dreng til politikammeret. I tiden mellem 1. og 10. februar arresteredes yderligere en række unge mennesker. Men sagen løb ud i sandet,⁶¹ og i samtiden synes tildragelsen at være blevet oplevet som en rent politisk affære, som en aktion der var anti-Karl August i sit sigte.⁶²

I en fuldt så politisk sammenhæng skete de ødelæggelser på bordeller, som havde tilknytning til de såkaldte 'Crusenstolpes Kravaller' i Stockholm efteråret 1838. Assessor M. J. Crusenstolpe, en dumdristig og åbenmundet systemkritiker, havde med en dom for majestætsfornærmelse den 19. juni 1838 fået lukket munden godt og grundigt af det selvsamme system. Dommen, og navnlig den bom, den satte for ytringsfriheden, synes at have været den provokation, der skulle til for at bringe Stockholms småborgere, de handlende og håndværkerne, i harnisk. At disse var velre-

57. Sagsakterne: samme, s. 90, note 1.

Penlez og de øvrige deltagere: samme, s. 91–102.

Malefactors' Register . . . , s. 237–39.

58. Peter Linebaugh, *op.cit.*, s. 92.

59. Nils Staf, *Polisväsendet i Stockholm 1776–1850* (Uppsala 1950), s. 329. Om de enkelte episoder: s. 133–38, 167–69, 215–17, 286–89.

60. Nils Staf, *op.cit.*, s. 319–29.

Rune Hedman, *op.cit.*

Ture Nerman, *Fersenska Mordet. Historiskt Reportage från Stockholm den 20 juni 1810* (2. opl. Stockholm 1933).

Gardar Sahlberg, *Fersenska mordet. Hur kunde det hända?* (Stockholm 1974).

H. Arnold Barton, *Count Hans Axel von Fersen. Aristocrat in an Age of Revolution* (Boston 1975).

61. Stockholm Stadsarkiv, Överståthållarämbetets för polisärenden arkiv, äldre poliskammaren, diarium 1810, under 1.–10. februar 1810. For oplysninger fra Stockholms stadsarkiv takker jeg arkivar Olle Månsson.

62. Gardar Sahlberg, *op.cit.*, s. 48.

præsenteret under de uroligheder, som fulgte, står fast.⁶³ Hertil kom, at årene 1837–38 var præget af fejlslagen høst og varemangel, af hungersnød og grasserende arbejdsløshed. I de truede, sultne og mere eller mindre arbejdsløse lag, der pressede sig sammen i storbyslummen, fandt småborgerne forbundsfæller, som de fandt dem blandt deres egne ansatte.⁶⁴

I det efterhånden velkendte mønster blev dernæst såvel Stockholms rådhus som en række øvrighedspersoners privathjem skive for en fejbygge af brosten. Og lige så usvigeligt blev der svaret igen med at sætte militæret ind. Ved denne særlige lejlighed kunne tropperne rykke ud for at statuere et eksempel på sagesløse civilister i tryk forvisning om at have fuld dækning i kongens famøse – og grænseløst arrogante – bonmot 'Sabrez la canaille', Hug pøbelen ned!⁶⁵

Mandag 27. august 1838 blev der piftet ildevarslen og brølet hurra, mens reklameskiltet blev slået ned og ruderne knust hos skipperenken, kaffehusejeren og bordelværtinden Martell på Järntorget. Omkring 100 mennesker skal have taget del i aktionen. De følgende dage blev der påny slået ruder ind sammesteds.⁶⁶ Men ikke blot dér. Navnlig den 29. var ødelæggelserne ret omfattende. 134 ruder taltes knust på ialt 15 huse,⁶⁷ herunder samtlige vinduer i en ejendom på Skeppsbron, der havde ry for at være et suspækt tilholdssted for 'sedesløse qvinnor'. Her ses deltagerantallet anslået til et par hundrede.⁶⁸ Ved bordelstormene i forbindelse med

Crusenstolpes Kravaller kommer et nyt element ind i billedet. De fandt nemlig sted hånd i hånd med en massiv antisemitisk bølge i Stockholm i 1838. Bordelstorm og jødeforfølgelse er her koblet entydigt sammen. Som det oplagte middel til at bekæmpe urolighederne pegede Stockholm-avisen 'Aftonbladet' på, at man slog koldt vand i blodet og lod dem dø hen af sig selv. Myndighederne var af en ganske anden opfattelse. Militæret blev udkommanderet, og selv om de blev angrebet med både sten og stokke og fra tage og vinduer blev dynget til med tagsten og affald, var de de stærkeste. 31. august 1838 var valpladsen deres.⁶⁹

Om deltagerne i aktionerne i de sene augustdage vides, at der blandt dem var 'velklædte personer', som pudsigt nok gerne havde en tændt cigar i munden (et statussymbol?), ganske uanset at der fra officielt hold blev talt mest om 'havnesjovere og gadedrenge'.⁷⁰ Hvad angår årsagerne til, at netop bordellerne skulle holde for, angives det, at aktionerne udsprang enten af, at drenge skulle have trommet på nogle tomme tønder eller af, at en ikke navngiven person skulle have fattet had til enken Martell og de derværende prostituerede kvinder. Navnlig den sidste forklaring er tankevækkende. Vi kender den allerede fra Bruxelles – over 100 år tidligere.

Bordelstorme – et fælleseuropæisk storbyfænomen

Der kunne sikkert opstilles et langt katalog over bordelstorme i 17- og 1800-tallets førin-

63. Om skellet mellem førindustriel og industriel folkelig protest i Stockholm, se f.eks. Peter N. Grabosky, Leif Persson og Sven Sperlings, Stockholm: The Politics of Crime and Conflict, 1750 to the 1970s, i Ted Robert Gurr, Peter N. Grabosky og Richard C. Hula (red.), *The Politics of Crime and Conflict. A Comparative History of Four Cities* (Beverly Hills, London 1977), s. 241, 314.

Jfr. Annika Christiansson, Christer Damm og Torsten Heinberg, op.cit., s. 43.

Se dog også: Rolf Karlbom, op.cit., s. 40, 63, 97, 98, 113, 125, 139 med eksempler på strejker i Stockholm før 1848.

Om Crusenstolpes Kravaller: Ture Nerman, *Crusenstolpes Kravaller. Historiskt reportage från Stockholm sommaren 1838* (Stockholm 1938).

Carl Hallenborg, Folkupploppet i Stockholm den 19 juli 1838, *Svensk Historisk Tidskrift* 44 (1924).

64. Ture Nerman, *Crusenstolpes Kravaller* ..., s. 23–24.

65. Samme, s. 163.

66. *Det adertonde Aftonbladet* 29. august 1838.

67. Ture Nerman, *Crusenstolpes Kravaller* ..., s. 278.

68. Samme, s. 284–86.

Det adertonde Aftonbladet 30. august 1838.

69. Ture Nerman, *Crusenstolpes Kravaller* ..., s. 278–81.

70. Samme, s. 279–80, 286.

dustrielle Europa. Og for den sags skyld er det ikke engang givet, at sådanne bordelstorme var et udelukkende europæisk anliggende. Det kan meget vel tænkes, at der blandt de pr. 1961 foreløbig optalte 3.804 tilfælde af uroligheder i Japan under Tokugawa-shogunatet mellem 1590 og 1867 skjuler sig en eller flere bordelstorme i f.eks. en by som Edo, det gamle Tokyo.⁷¹ Ikke desto mindre tjener de fremførte eksempler fra Bruxelles, London og Stockholm til at bevidne, at bordelstorme faktisk har været et fælleseuropæisk storbyfænomen.

Konfererer man de enkelte forløb med George Rudés model, er det oplagt, at de alle er i smuk harmoni med de karakteristika, Rudé tillægger den førindustrielle, folkelige protest. Men genfinder det politiske anstrøg; den fysiske vold på materielle ting; det pludselige, uorganiserede og spontane element; aktører der må betegnes som en 'mixed crowd'; kampen for de tabte rettigheder. På den anden side antyder materialet, at Rudés komponent om 'lederne' af de førindustrielle, folkelige protestaktioner måske er lidt af en faldgrube. For selv om der tilsyneladende altid er repræsentanter for såvel arbejdere som deres foresatte, er det ikke givet, at det også altid var de sidstnævnte, som førte an i samtlige faser af en aktion. Spørgsmålet kræver imidlertid langt mere dybtgående undersøgelser, før det kan afklares – hvis det da overhovedet kan afklares ad empirisk vej med det eksisterende kildemateriale.

Hver enkelt episode rummer ikke slavisk samtlige af modellens komponenter. Dels kan kildegrundlaget være spinkelt. Og dels er modellen selvsagt idealtypisk. For at nå sin tilstræbte almenlydighed må den prioritere ligheder på bekostning af forskelle.

I både Bruxelles og Stockholm var bordelstormene klart en politisk aktionsform. Der skal dog ikke kradses ret dybt i denne politi-

ske fernis, før også den økonomiske dimension ligger blottet. London-eksemplet er derimod først og fremmest at opfatte som en reaktion på truslen 'mod arbejderens, den lille håndværkers og den handlendes livsvilkår', i dette tilfælde sømændenes.⁷² Ser man på den københavnske Udfejlsesfest, kaster netop dette økonomiske aspekt lys over et ellers dunkelt punkt. For hvis man tolker Udfejlsesfesten som kulminationen på de forudgående års politiske og sociale uro – men med dyb rod i de stadig barskere levevilkår under Struensee-regimet – giver det pludselig god mening, at både finansministeren og en pantelånerinstitution som Assistenshuset kunne blive kanaler for de sammenspærede frustrationer. Så vidt så godt. Men hvorfor bordeller? 1838-urolighederne i Stockholm understreger med deres kobling af bordelhad og antisemitisme, at bordeller kan have ejet en 'fast' sydebukkerolle i lighed med andre traditionelt stigmatiserede marginalgrupper som f.eks. jøder eller 'hekse'. Det ovenstående peger dog umiskendeligt i retning af, at det i allerhøjeste grad også er relevant at se på bordellernes rolle i storbysamfundenes økonomiske liv.

Bordelværter som jøder og 'hekse'

I forbindelse med den københavnske Udfejlsesfest er der forsigtige berøringsflader mellem jødeforfølgelse og bordelstorm. Igen fra de omfattende jødeforfølgelser i København i 1819–20 kendes noget tilsvarende. Under denne såkaldte 'Jødefejde' blev ruderne knust i Ulkegade 'hos derværende offentlige Fruentimmer'.⁷³

Et par anonyme trykkefriadsskrifter havde i løbet af 1771 luftet klare antisemitiske synspunkter. Blandt andet var der blevet argumenteret indædt for, at ansvaret for den økonomiske depression var jødernes. Med deres ågerrenter sugede de mønt til sig, hvor-

71. H. Kohachiro Takahashi, *La restauration de Meiji au Japon et la Revolution Française. Une comparaison historique de point de vue de la question agraire et des mouvements paysans, Recherches internationales à la lumière du marxisme* 62 (1970), s. 78.

72. George Rudé, *Hanoverian London . . .*, s. 184: 'an evident threat to the worker's, or the small craftsman's or shopkeeper's livelihood'.

73. Jacob Davidsen, *Jødefeiden i Danmark. Den litterære Jødefejde, begyndt i 1813. Opløbet mod Jøderne i Kiøbenhavn og flere Provindsbyer i Danmark 1819–20* (Kbh. 1869), s. 75.

ved de drog den ud af omløb.⁷⁴ Om disse, klassiske, ankepunkter mod jøder er symptomatiske for den almindelige stemning i København på daværende tid er usikkert. På den anden side er der den ejendommelighed, at enkelte af de stormede bordelværter under Udfejlsesfesten helt ubegrundet fik påklustret mærkaten 'jøde'.⁷⁵ Om de nu fik molesteret deres huse og ejendele fordi de var bordelværter eller fordi de 'var' jøder, kan ingen vide. Men forholdet tyder på, at bordelværter, fuldstændig som jøderne, kunne ses i en pariarolle, der gjorde dem til lynafledere for akkumulerede aggressioner. Her spiller deres metier sikkert ind. De levede af handel med sex. Og helt respektable blev de aldrig. De blev tålt og tolereret, men der hang en smitsom, anløben aura ved dem, fordi de færdedes på ellers tabuerede områder. Der er i Oehenschlägers erindringer givet en megetsigende anekdote fra slaget ved Rheden om den kendte bordelvært Anders Nielsen Winther, kaldet Prins Kørud --- som kuriøst nok 'overlevede' mindst 5 københavnske politime-

stre, hvis udtrykkelige hverv det blandt andet var, at se steder som hans jævnet med jorden:

Klokken fire var Slaget forbi, og Nelson sendte en Parlamentair i Land, der skulde foreslaae Vaabenstilstand. Vi vare alle glade, og gik hiem for at spise vor Skiærtorsdagskaal. Nede paa Pladsen var en Mængde bevæbnede Borgere. En lille jovialsk Mand, med Kokarde paa den runde Hat, med Sabel ved Siden, Patrontaske paa Ryggen og Gevær paa Skulderen, stod imellem de andre, og spurgte mig, da jeg kom ned fra Altanen og gik forbi: Nu, hvorledes er det løbet af? 'Ak min kiære Landsmand! raabte jeg, og trykkede hans Haand, Gud staaer os bi, vore Brødre have kæmpet som Løver!' Jeg vilde tale meer med denne vakkre Landsmand, men en Student af mit Bekjendtskab trak mig i Ærmet, og hviskede mig i Øret: Er du gal, at tale paa offentlig Gade med den Karl? Det er jo *Prinds Kiørud!*⁷⁶

At der muligvis også har været en tilbøjelighed til at slå prostituerede kvinder og bordelværter i hartkorn med en marginalgruppe som 'heksene' kan forsigtigt udledes af kilde-materialet fra Udfejlsesfesten. Et samtidigt skillingstryk afbilder Struensee med bind for øjnene, og på vej mod helvede i Djævelens selskab. Et trykkefrihedsskrift tilbyder den

74. *Jødernes Rænkens Aabenbaring, der er et skyldigt Svar paa Jødernes lumske Giensvar over en Guldsmets Tanker om Guldsmed Lauget i Kiøbenhavn og Dannemarks Rige* (26. februar 1771) samt 2. og 3. hæfte (hhv. 12. april og 14. maj 1771).

75. I Regnegade holdt Volrath August (Hartmann) Lohmann bordel, 'Hofkontoret' kaldet - tilsyneladende for et udsøgt klientel, jfr. (Søren Rosenlund), op.cit., under 17.1.1772, forræder nr. 52. Han omtales som 'den døbte Jøde', jfr. samme, under 17.1.1772, efterkomedien; eller som 'Den omdøbte Jøde', der - forgæves - søger at afværge plyntringen ved at slå på, at han jo ikke længere er jøde, jfr. (Imm. Chr. Grave), *Frøken-Contorernes udødelige Navnes ynkkelige Ruin. Forfattet i Rimm* (Kbh. 1772), nr. 5.

Se også: *En tilforladelig Efterretning om de største og fornemste Ponche-Mænds Eftermæle samt deres Fortrydelse over det Antal af de endnu tilbageblevne og paa Sahlene siddende Nympher* (Kbh. 1772), s. 13.

En engelsk Suppen til Struensee . . . , s. 15.

Også bordelværten Carl Friderich (Lohmann) i Gothersgade hævdes at være jøde, se f.eks.

En tilforladelig Efterretning . . . , s. 13.

Det ulykkelige Udlæg som skeete uden Dom og Execution Natten imellem den 17 og 18 Januarii paa de 56 Ponse-Contoirer og Ølkipperer, samt Betienternes Ubarmhertighed imod det smukke Kiøn, som gjorde Forretningen (Kbh. 1772), s. 16-17.

Det er imidlertid højest usandsynligt, at han var jøde, medmindre man da definerer en jøde som 'den andre anser for at være det', jfr. Jacques Blum, *De danske jøder*, i Samme (red.), *Minoritetsproblemer i Danmark* (Kbh. 1975), s. 95.

Se også: Det mosaiske Troessamfunds Bibliotek, *Mandal over Jøderne i København fra 1694 til 1799. Paa Foranledning af det mosaiske Troessamfunds Repræsentantskab udarbejdet og forsynet med et Register af Joseph Fischer* (Kbh. 1903-07).

76. Poul Lineballe og Povl Ingerslev-Jensen (red.), *Oehenschlägers Levnet fortalt af ham selv 1* (Oehenschlägerselskabet 1974), s. 94.

Om de fem politimestre: Oluf Nielsen, Kjøbenhavns Politimestre og Politidirektører 1682-1864, *Personalhistorisk Tidsskrift 1* (1880), s. 291-99.

Om Winther, f.eks.: Fr. Schiern, *Danske, især kjøbenhavnske, Tilstande og Stemninger ved og efter Overgangen til det nittende Aarhundrede. Efterladte Optegnelser af E. C. Werlauff, Historisk Tidsskrift 4 rk. 4* (1873-74), s. 257-58.

I 1785 lader kobberstikkeren Schule med stort raffinement den radmagre stadskirurg Frederik Reiser kontrastere med den fyldige Winther i sit tætbefolkede billede fra Rosenborg Have, idyllisk betitlet 'Premiere Promenade dans le Jardin de Rosenbourg à Copenhague', jfr. Fr. C. Krohn, op.cit., nr. 1676.

1798 er han det fede og velnærede midtpunkt i kobberstikkeren Fahrenholz' 'Prinds Kiøruds Forelæsninger for i Vinter 1798-99 o.s.v.' og 'Prinds Kiøruds Bryllup den 6 July 1798', jfr. Fr. C. Krohn, op.cit., nrr. 1837-38.

faldne greve et bryg, som heksene i Macbeth ikke kunne have lavet bedre. Et andet bærer titlen 'Grev Struensees mærkværdige Testamente, opsat af ham selv og confirmeret af Lucifer'. Heri er Struensee den personificerede Djævel, der af bordelværterne i København dyrkes som idol i et lukket, kultisk selskab. Andetsteds ses de ligefrem kaldt de 'smaae Diævle', til forskel fra den store: Struensee.⁷⁷ Og folkelige angreb på 'hekse' har man faktisk eksempel på fra det 18. århundredes Danmark. Det skal dog retfærdigvis siges, at der i dette tilfælde var tale om, at 'heksen' – til forskel fra bordelværterne – i allerhøjeste grad led fysisk overlast. Hun blev pint til døde af landsbyens indbyggere.⁷⁸

Der er således spinkle indicier for, at bordellerne i det førindustrielle samfund kunne tjene en lignende social syndebugke-funktion som jøder og 'hekse'. Men en bedre forståelse for, hvorfor de øjensynlig befandt sig på denne udsatte position, får man, hvis man betragter bordellerne som det, de dybest set var: forretning.

Bordellerne og deres plads i bysamfundets økonomiske liv

Direkte møntet på bordellerne og deres økonomiske forhold rummer det samtidige materiale fra Udfejlsesfesten en række hadske

udfald. Blot et enkelt eksempel: I deres hæmningsløse profitjagt er bordelværterne at ligne med dem,

hvis Næring og Brug grunder sig paa ubillig Aager og Rente, eller som Korn-Pugere, der forhøier Priserne, og forvolder dyr Tid iblant den fattige Almue, samt Told-Forpagtere og flere Ægyptiske Plage-Fogder, som kiendelig udsuer Landets Indbyggere.⁷⁹

Skal man forlade sig på vurderinger af denne art, var bordelværterne en befolkningsgruppe, som pugede penge i den ellers fattige tid. Faktisk er der god grund til at tro, at bordelværternes håndtering i tiden omkring 1771–72 kunne være endog særdeles lukrativ. Diverse bevarede lister over stormede bordeller i København under 1772-urolighederne kan samlæses med ligeledes bevarede skattemandtal fra perioden.⁸⁰ Heri ligger der en mulighed for at følge de kvalitative vurderinger af bordelværternes økonomiske status op. I tabel 1 er eksperimentet gjort for en enkelt gadestræknings vedkommende – Dybenggade ved Nikolaj Kirke. Denne gade var med sine ialt 12 stormede bordeller et af de hårdst ramte strøg. Alverden kan der ikke udledes af tabellen. For det første er det kun de egentlige næringsdrivende og handlende i gaden, der er registreret. For det andet lægger selve situationen naturligvis op til, at enkelte af skatte-

77. *En engelsk Supken til Struensee . . .*

Upartiske Tanker over den voldsomme Medfart . . ., s. 34–35.

78. Gustav Henningsen, Hekseforfølgelse efter 'hekseprocessernes tid'. Et bidrag til dansk etnohistorie, *Folk og Kultur* (1975), særlig s. 106–13.

Om 'heksenes' rolle som marginalgruppe: Samme, *The European Witch-Persecution* (DFS-Translations 1, Copenhagen 1973), særlig s. 9.

79. *Hiertestyrkende Draaber imod Qualm og Sorg for de skadelidende Brødre og Søstre, som den 17 og 18 Januarii bleve ruinerede. Distileret af en gammel Søstre, som med et oprigtig Hierte tager Deel i deres tilføiede Skade* (Kbh. 1772), s. 15.

Se også f.eks.: *En artig Samtale imellem en gammel Jydsk Rofferske og en gammel Siellandsk Bondemand som havde en Kurv paa Nakken og raabte med Æg* (Kbh. u.å.), s. 7–8.

Den brave Holmens Magtes glade Indtog i de smukke Huse paa den mærkværdige St. Antonii Dag 1772 (Kbh. 1772), s. 8.

(Søren Rosenlund), op.cit., under 17.1.1772, efterkomedien.

80. *Grev Struensees mærkværdige Testamente opsat af ham selv og confirmeret af Lucifer* (Kbh. 1772).

Det ulykkelige Udlæg . . .

(Søren Rosenlund), op.cit., under 17.1.1772.

Om disse listers kildeværdi: Henrik Stevnsborg, op.cit.

SA magistratens kopibog 1772 B, ad nr. 139.

RA DK E 7 koncepter og indlæg til 1. departements missiver 5.11.1772, nr. 681.

SA indkvarteringsmandtal 1771–72 (hvor der ud for enkelte ejendomme er noteret, at de er 'ruineret').

SA magistratens kopibog 1772 A, ad nr. 270 (med liste, som ifølge skriverhånden er udfærdiget af politimyndighederne).

yderne garanteret har gjort, hvad de kunne for at holde deres reelle økonomiske formåen uden for myndighedernes lyskegle. Ydermere er den anvendte måleenhed meget grov. Alligevel kan det ses, at bordelværterne øjensynlig sad bedre i det økonomisk end de 'almindelige' værtshusholdere, øltappere etc., ligesom det med nogen ret kan hævdes, at de har befundet sig blandt bysamfundets økonomiske sværvægttere. I Dybensgade er det alene

en høker og en hyrekusk ud af ialt 66 næringsdrivende (hvor talopgivelser dog ikke foreligger for samtlige), der er takseret højere end de mest formående bordelværter.

Plukker man en enkelt af de mange stormede bordelværter ud af buketten, f.eks. Johan Gotfried Neuvert, alias 'Madame Mads Madsen', i Lille Kongensgade, vidner opgørelsen over sønderslået inventar til en værdi af ialt 3853 rigsdaler og 2 mark ikke blot om et

Tabel 1

Skattefastsættelse i Dybensgade 1771-72 sammenholdt med stormede bordeller i samme gade under Udfejlsesfesten.

Matrikel nr.	Navn	Skat 1771-72
186	Jean Galice, lysestøber	1/2
187	Jacob Frederiksen, politibetjent	-
	<i>Bent Andersen</i> , øltapper	(1/4)
188	Anders Lindegaard, auktionsmand	1/4
	<i>Peder Beenstrup</i> , værtshusholder	1/4
189	Anders Trolldberg, øltapper	1/2
190	Anders Christensen, lysestøber, handlende	3/4
191	Jørgen Brandts enke	-
	<i>Frantz Natus</i> , øltapper	1
192	Søren Pedersen, skipper	-
	Jacob Olsen, skipper	3/4
193	Frederiksen, skrædder	1/4
	Johan Gislev, guldsmed	1/4
194	<i>Jomfru Ørstener</i>	-
	Lyngø, handlende	1/4
	<i>Peter Gandil</i> , øltapper	-
195	Nicolai Qvist	-
	<i>Johan Fochenberg</i> , øltapper	3/4
196	Jens Tregder, teskænker	3/4
197	Christen Gram, kusk, lysestøber	1/4
198	Hans Gregersen, kornmåler	-
	Rasmus Michelsen, øltapper	1/4
199	Svend Boye, skomager	1/2
	<i>Rasmus Gierlew</i> , puncheskænker	(3/4)
200	Frederik Christian Mejer	-
	<i>Frederik Horn</i> , puncheskænker	3/4
209	Morten Nielsen, høker	1 1/4
210	Anders Weyle, drejer	1/2
211	Ludvig Justesen, skipper	3/4
	Claus Pedersen, skipper	1/2
212	Jens Jørgensen, hyrekusk	1 1/4
268	Groes Meis, sukkerraffinør	1
269	Abraham Zahle, urtekræmmer	1/2
270/71	Madam Grønskiær	-
	<i>Johan Kruse</i> , øltapper	1/2
	Morten Andersen, høker	1/2
	Poul Blæders, tehandler	-
	Bartels, skrædder	1/4
272	Lars Elton, øltapper	1/4
273	Christen Biert	-
	Peder Winding, øltapper	1/4
274	<i>Jochum Giermand</i> , puncheskænker	(1) ▶

Matrikel nr.	Navn	Skat 1771–72
▶ 275	Cecilia Holst	–
	Christian Koch, øltapper	1/4
276/77	Søren Mogensen, brændevinsbrænder	3/4
278	Hans Olsen, høker	1/2
	<i>Frøster</i> , øltapper	(3/4)
	Holmsted, skrædder	1/4
	Johan Gutbier, possementmager	1/4
279	Peter Brinch, ved Holmen	–
	Winther, øltapper	1/4
280	Christopher Holdersen, skriver	–
281	Eilert Møller	–
	<i>Brun</i> , øltapper	1/2
282	Hans Rasmussen, øltapper	1/4
	Hansen, guldsmed	1/4
283	Hessenholdt, arbejdskarl	–
	Ernst Wegner, øltapper	1/4
	Sandberg, skrædder	1/4
284	Johan Ølgaard, skomager	1/2
	<i>Johan Jerck</i> , puncheskænker	–
285	Claus Nielsen, drejersvend	–
286	Christian Diderichsen, ved Holmen	–
287	Mads Jørgensen, ved Holmen	–
	<i>Christian Birch</i> , øltapper	1/4
288	John Jensen, ved Holmen	–

Kilde: som note (80) samt SA indkvarteringsmandtal 1771. Indkvarteringsmandtallet for 1771 er brugt som kilde, hvor mandtallet fra 1771–72 ikke rummer oplysninger om den pågældende. Disse tilfælde er angivet ved ( ).

De kursiverede navne er de stormede bordelværter.

Den anvendte målestok er 'portioner borgerlig næring'.⁸¹ En fuld portion, d.v.s. 1, indicerer større økonomisk formåen end 3/4 o.s.v.

elegant og eksklusivt rokokko-interiør, men også om en blomstrende forretning.⁸² Til sammenligning kan anføres, at en højtgageret figur i embedshierarkiet på kombinationsstillingen som politimester og rådmand i Københavns magistrat i samme periode tjente små 2500 rigsdaler om året.⁸³ Alt ialt må konkluderes, at bordellerne stod som symbol på ikke blot rigdom, men på provokerende profit. Kontrasten må have stået særlig skarp i krisetider. Det må være det punkt, fingeren skal sættes på for at forstå bordellernes rolle som mål for førindustrielle, folkelige protestaktioner.

III. Protestaktioner i København 1787–1794

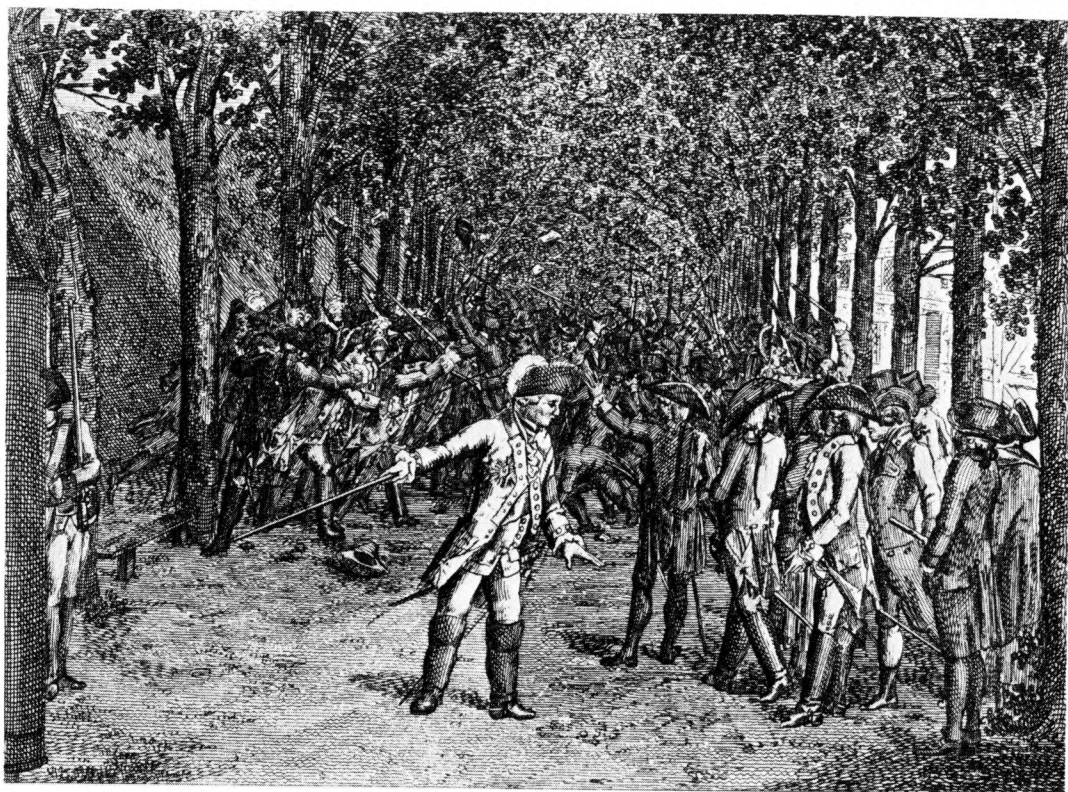
Studenterkrigen i Filosofgangen 1787

I sin dagbog har kancelliembedsmanden Bolle Luxdorph under 19. juli 1787 noteret, at der aftenen før 'var frisk allarm i den Philosophiske Gang' ved Vesterport. Politiet og militæret var i knibe. Rådhuset fik ruderne knust. Men nu er husarerne rykket ud, og et korps på 600 mand fodfolk er ved at blive klargjort. Endelig er der i overpræsidentens

81. Gordon Norrie, Militære sygestuer i København i midten af det attende århundrede, *Historiske meddelelser om København* 4 rk. 5 (1957–59), s. 269–71.

82. Opgørelsen skal dog ikke tages for andet, end den er, i betragtning af, at den baserer sig på bordelværtens eget skøn. RA DK E 7 koncepter og indlæg til 1. departements missiver 5.11.1772, nr. 681, designation s. 3, nr. 10.

83. RA DK E 5 koncepter og indlæg til 1. departements åbne breve 15.6.1771, nr. 102. Politimester Frederik Horns indtægter. Som præsident, 'justitiarius', i hof- og stadsretten kom han 'kun' til at tjene 1200 rigsdaler om året.

Filosofgangen 1787.

Politimester Chr. Fædder: »Vi maa have alle disse Nathuer af Veien! – Saa bliver Du selv den første, svarede Een« (Spredte Optegnelser af Komponisten Poul Rasmussen, Meddelt i Uddrag ved Professor Nic. Bøgh, Personalhistorisk Tidsskrift 3. rk, 4 (1895), s. 281.

Politimester Chr. Fædder: »Slaaer de Hunde med de røde Nathue og jager dem hjem (.) Hvorpaar en Stemme svarede: saa maa de først slaae dig selv, da du er den største Nathue iblandt os« (Kgl. Bibl. Ny kgl. samling 2100 h 4°, J. P. Rosenstand Goiske, Maanedlige Efterretninger 1787, juli).

Stik i Det kgl. Bibliotek.

navn blevet udsendt en bekendtgørelse.⁸⁴ I modsætning til dette kortfattede referat står en bevaret redegørelse fra Københavns daværende kommandant, baron Haxthausen, om disse uroligheder, der blev kaldt Studenterkrigen i Filosofgangen, og som strakte sig over en række aftener i juli måned 1787. Kom-

mandanten har været øjenvidne til begivenhederne. På et vist tidspunkt stod han midt i et bølgende hav af flere tusinde mennesker, som låst i en skruestik og uden chance for at komme hverken frem eller tilbage 'for Trængsel, Hujen, Støyen og Steening'.⁸⁵ Hvad der havde skabt denne stemning var, at Køben-

84. Eiler Nystrøm (red.), *Luxdorfs Dagbøger, indeholdende Bidrag til det 18. Aarhundredes Stats-, Kultur- og Personalhistorie 2* 1774–88 (Kbh. 1925–30), s. 392–93.

85. Forsvarets arkiver, kommandanten i København K 3, gouvernementets korrespondanceprotokol 1781–91, fol. 197 ff. Trykt i Victor Krohn, *Bidrag til Belysning af Filosofgangsfejden i 1787, Historiske meddelelser om København* 3 rk. 4 (1940–41), s. 646–49.

Citat: s. 648.

Begivenhederne er ligeledes skildret i tre samtidige pjecer: *Studenter-Krig i Philosoph-Gangen den 15de, 16de og 17de Julii 1787* (Kbh. u.å.).

En lang Viise om den korte philosophiske Bataille, hvor der i Stedet for Kugler fløi Steen om Ørerne paa Folk (Kbh. 1787).

Tale til Mars i Anledning af Tumulten i Philosophgangen den 18de Julii 1787 (Kbh. u.å.).

Også: *Tilskueren i Kiøbenhavn* (1787:1 = 1788:1).

havns politimester i forbindelse med et håndgemæng mellem soldater og studenter (heraf navnet) tænkte, at han med demonstrative arrestationer kunne terrorisere de tilstedeværende i Filosofgangen til at passere gaden.⁸⁶ Heri tog han fejl. Myndighederne blev først presset til at give de arresterede løs. Dernæst blev Rådhuset stormet, fik ruderne knust og arresterne brudt op.⁸⁷ Urolighederne blev, som det også er antydnet ovenfor, søgt kvalt med militærets hjælp. Ligeledes søgtes de imødegået med et generelt udgangsforbud efter kl. 20 (jfr. den af Luxdorph omtalte overpræsident-plakat af 19. juli 1787). Senere kom et kongeligt pålæg om, at civilister og militærfolk for eftertiden skulle omgås hinanden på høvisk vis.⁸⁸ Dette sidste er et direkte udslag af, at man – ihvertfald officielt – udlagde Studenterkrigen som et opgør mellem studenter og soldater, og ikke andet. Men dét er en meget lidt tilfredsstillende forklaring. Studenter *var* der til stede, ihvertfald i den indledende fase. På den anden side ses de øvrige tusinder, som kommandanten talte om, slået sammen under bekvemmelighedsglosen 'pøbel'. Denne pøbel sluttede, igen ifølge kommandanten, op om studenterne for balladens skyld.⁸⁹ De var altså ikke studenter og soldater allesammen. Og det senere retslige efterspil for den håndfuld, der var blevet arresteret under urolighederne, lader formode, at 'pøbel' heller ikke er en dækkende beskrivelse af deltagerne. Blandt de ialt 7 dømte ved Københavns politikammeret var der en skriverkarl, en tidligere student, en tidligere tam-

bour, 2 håndværkersvende og 2 borgere, en spækhøker og en skræder.⁹⁰ Hvilken fællesnævner, der har fået dette blandede selskab til at tage aktivt del i 1787-urolighederne i København, kan man kun gisne om. Med Rudés model in mente ville det ligge nær at søge i latente politiske og sociale konflikter i hovedstaden på daværende tid. Man kunne f.eks. tage udgangspunkt i det notoriske politihad, der blev lagt for dagen i tiden omkring 1787 i form af både ondskabsfulde satiriske stik og nærgående avisindlæg.⁹¹

Posthusfejden 1793

2. februar 1793 kom en student og en officer i slagsmål uden for Købmagergades postkontor. Optakten til de uroligheder, som fulgte, var altså præcis den samme som under Filosofgangskrigen. Da slagsmålet trak tilskuere, og disse – efter politiets opfattelse – ikke skiltes hurtigt nok, slog myndighederne til. Politimesteren skal personligt have hugget vildt ind på de omkringstående, altimens han med tilråb opmuntrede sit mandskab '... slaae de Hunde, stød og stik dem'.⁹² Opfordringen synes fulgt til punkt og prikke af såvel ordenshåndhæverne som den senere tilkaldte militærassistance. Sagesløse forbigående blev resolut slået til jorden af stokkebevæbnede politibetjente i samarbejde med soldater, der lod geværkolberne suse som køller. Folk blev uden skånsel drevet ned ad Købmagergade og ned ad de små sidegader, hvor de 'ei kunde undløbe for Pryglene, uden at de maatte vær-

86. Victor Krohn, op.cit., s. 647–48.

LAS Københavns politi, perioden indtil 1793, kancellibreve 1774–88, under 13., 17. og 20.8 samt 28.9.1787.

Samme, korrespondanceprotokol 2 1786–90, under 19., 20., 21. og 26.7. samt 15.8.1787.

Se også: Th. Thaulow og J. O. Bro Jørgensen (red.), *Udvalgte Breve, Betænkninger og Optegnelser af J. O. Schack-Rathlous Arkiv 1760–1800* (Kbh. 1936), s. 84.

87. Victor Krohn, op.cit., s. 648.

88. RA DK F 10 koncepter og indlæg til sjællandske registre 3.8.1787, nr. 628.

89. Victor Krohn, op.cit., s. 648–49.

Carl Bruun, op.cit. 3, s. 891–92.

90. LAS Københavns politi, perioden indtil 1793, korrespondanceprotokol 2 1786–90, under 19., 20., 21. og 26.7.1787.

LAS Københavns politiret, 1. protokol 1786–88, forhørsprotokol nr. 1 og 2, sagerne 276–80/1787.

91. 'Kjøbenhavns Skilderie nr. 3' (Fr. C. Krohn, op.cit., nr. 1684); 'Appendix til Kjøbenhavns Skilderie' (samme, nr. 1714); 'En Vægter-Løgtes underlige Skin' (samme, nr. 1721); 'Drengen' (samme, nr. 1731).

Tilskueren i Kiøbenhavn (1787:1 = 1788:1; 1788:12).

92. RA DK F 12 koncepter og indlæg til sjællandske tegnelser 2.2.1793, nr. 104 & 125, forhørsprotokol, fol. 155.

ge for sig⁹³ – blandt andet med de handlendes udstillingsreoler langs fortovet som et improviseret våben. Senere på dagen fulgte en kraftig folkelig meningstilkendegivelse oven på disse begivenheder. Under hadske tilråb fløj kaskader af sten mod rådhuset, hvorefter turen gik til politimesterens privatbolig. Også denne blev dænget til med det forhåndenværende kasteskyts fra gaden.

Urolighederne den 2. februar 1793 er blevet kendt som Posthusfejden, opkaldt efter postkontoret på Købmagergade, hvor de tog deres start.⁹⁴ En tremands-kommission fik allerede samme aften mandat til at efterforske årsagerne til denne Posthusfejde samt til at klarlægge, hvem der stod bag. Kommissionens betænkning lå på bordet allerede 6. april samme år. På daværende tidspunkt var 163 personer blevet udspurgt dels om deres egen rolle under urolighederne, dels om hvad de vidste at fortælle om andres. Forhørsprotokollen og bilagene hertil er stadig bevaret.⁹⁵ I sandhedens interesse må man nok med Rune Hedman lade alle illusioner fare om, at man selv med en hel stribe af vidneudsagn kan give det sande og fuldstændige billede af, hvem der egentlig tog del i en aktion som Posthusfejden: de enkelte vidner tegner et unuanceret, stereotypet billede af deltagerne. Deres udsagn kan derfor ikke uden videre tages for pålydende, for bevidst eller ubevidst har de set, hvad de *ville* se.⁹⁶ Og har de selv været med, er der ekstra grund til at tro, at de

omgås lemfældigt med sandheden. Til trods for disse reservationer forekommer det mig, at kommissionsmaterialet ved lejlighed fortjente en systematisk gennemarbejdning med henblik på hvad de 163 afhørte har at berette, ikke blot om deltagerne, men om disses motiver samt om begivenhedsforløbet. Under alle omstændigheder giver materialet selv uden denne gennemarbejdning uden videre mulighed for at gendrive politiets hårdnakkede påstande om, at det blot var studenter og 'pøbel', der var på gaderne den 2. februar 1793 i København.⁹⁷

Studenter var der. Det står fast. Men lige så sikkert er det, at velsituerede borgere og embedsmænd har været velrepræsenteret blandt de tilstedeværende.⁹⁸ Med hensyn til årsagerne hersker der i samtiden en udbredt enighed om, at uden den disproportionerede politi- og militærvold havde Posthusfejden aldrig udviklet sig ud over, hvad der var 'normalt' i forbindelse med gadeslagsmål.⁹⁹ Ifølge den omtalte kommission var der ingen tvivl om, at Københavns politimester havde bevæget sig langt, langt ud på den tynde is. Da han af kommissionen blev afæsket en forklaring på sin og sine folks blodtørstige fremfærd, søgte han at retfærdiggøre sig med, at stemningen blandt de forsamlede mennesker på Købmagergade simpelthen var en pendant til, hvad man kendte fra det revolutionære Frankrig, ligesom han fremførte, at der skulle være faldet trusler om, at politiet

93. Samme, fol. 79.

94. Samme.

En kursorisk gennemgang af Posthusfejden findes i: Carl Bruun, op.cit. 3, s. 893–95 og Edvard Holm, op.cit. 6:2, s. 206–07. En mere personlig er Henrich Steffens, *Was ich erlebte, aus der Erinnerung niedergeschrieben* 2 (Breslau 1840), s. 280–306.

95. RA DK F 12 koncepter og indlæg til sjællandske tegnelser 2.2.1793, nr. 104 & 125.

96. Rune Hedman, op.cit., særlig s. 24.

97. F.eks. RA DK F 12 koncepter og indlæg til sjællandske tegnelser 2.2.1793, nr. 104 & 125, bilag, fol. 6, 11, 26, 31. Også: *Minerva* 1 (februar 1793).

98. RA DK F 12 koncepter og indlæg til sjællandske tegnelser 2.2.1793, nr. 104 & 125, forhørsprotokol, f.eks. fol. 79, 250, 286.

99. Samme, f.eks. fol. 164.

Relation du Tumulte le 2 fevr. 1793 (Det kgl. Bibliotek, Uldallske samling 427, 4°).

Samleren. Et Ugeskrift 5 (1792–93), s. 704.

Middagsposten. Et Ugeblad af blandet Indhold (1793:11).

Julius Clausen og P. Fr. Rist (red.), *En kjøbenhavnsk Embedsmand. Jacob Gudes Optegnelser 1754–1810* (Kbh. 1918), s. 120–21.

skulle 'massakreres'. Samtidig gjorde han sig stor umage for at få den studentergruppe, som var tilstede, til at fremstå som en målrettet, knippelbevæbnet flok, der nødvendigvis måtte standses med tilsvarende paramilitære metoder.¹⁰⁰ Kommissionen stillede sig tvivlende over for hans virkelighedsopfattelse. Den indstillede politimesteren til først suspension – hvor han imidlertid kom den i forkøbet med en ansøgning om orlov – og senere til en kraftig 'næse'.¹⁰¹

Som for Filsofgangskrigens vedkommende virker det nærliggende at søge i den latente konflikt i København omkring 1793 for at nå til en bedre forståelse af, hvad Posthusfejden egentlig var. Iøvrigt er det værd at bide mærke i, at denne Posthusfejde skulle blive den direkte anledning til, at hovedstadspolitiet fik uniformer.¹⁰² Idag virker tanken om et politikorps uden uniform ret barok. Og når betjente optræder i civil under blokader eller demonstrationer, kan det opleves som en trussel mod de grundlovsfæstede borgerrettigheder. Men mellem 1682, hvor København og Danmark fik sin første politistyrke, og 1793 var betjentene altid i civil. De kunne, som en vittig hund skriver i 1793, alene skelnes fra hovedstadens øvrige indbyggere ved 'de uhyre Prygle', som de uddelte.¹⁰³

Brabrand-urolighederne 1793

I en pjece med den fængende titel 'Den mishandlede Danske Borgers Appellation til det Danske Folk', som han uddelte gratis, gav den københavnske te- og porcelænshandler Michael Brabrand i 1793 luft for, hvor groft han mente sig chikaneret af politimesteren og embedsmændene ved hof- og stadsretten i København. Den udokumenterede, men udpenslede, personfølgelse, han påstod sig udsat for, havde han oplevet i forbindelse med en retssag med den jødiske handelsmand Magnus Valentin.¹⁰⁴

Set i lyset af de sære rygter, der cirkulerede om denne te- og porcelænshandler – blandt andet at han skulle have opildnet fangerne i byens arresthus til at overmande vogterne og bryde ud, og at han på sit loft skjulte en kuffertfuld franske kokarder – læste regeringen hans 'Appellation' med et overmål af ond vilje. Man var kun alt for villig til at se Michael Brabrand som en agitator, hvis ærinde det var at oppiske en revolutionær stemning i hovedstaden.¹⁰⁵

2. april 1793 blev han da under militærs eskorte bragt fra sin bopæl i Christen Bernikowstræde, ikke i almindelig arrest, men til det militære anlæg Kastellet. I de følgende

100. RA DK F 12 koncepter og indlæg til sjællandske tegnelser 2.2.1793, nr. 104 & 125, bilag, fol. 5–8, 21.

LAS Københavns politi, perioden indtil 1793, korrespondanceprotokol 4 1792–94, under 9.3.1793.

101. RA DK F 5 kancelliets forestillinger 1. kvartal 1793, fol. 493–95, jfr. LAS Københavns politi, perioden indtil 1793, korrespondanceprotokol 4 1792–94, under 5.2.1793.

L. Bobé, *Efterladte Papirer fra den reventlowske Familiekrede i Tidsrummet 1770–1827* 4 (Kbh. 1900), s. 138.

RA DK F 5 kancelliets forestillinger 2. kvartal 1793, fol. 1163–72. Når løsningen blev denne 'næse' og ikke en fyreseddel, kan det skyldes det dilemma, A. P. Bernstorff mente, man stod i: 'Il est également délicat de le (politimesteren) soutenir ou de l'abandonner', jfr. Th. Thaulow og J. O. Bro Jørgensen (red.), op.cit., s. 156.

102. RA DK F 5 kancelliets forestillinger 2. kvartal 1793, fol. 1164.

Samme, F 10 koncepter og indlæg til sjællandske registre 5.7.1793, nr. 625; § 17 i forordningen af samme dato.

103. *Forsvar for Politiets Uniform og Forslag til et Kiendemærke paa Pøbelen* (Kbh. 1793), s. 5.

Om politikorpsets oprettelse: RA DK C 6 sjællandske registre 12.12.1682, nr. 305 (ingen koncepter og indlæg). Om uniformering af politi: Eric Monkkonen, *Consequences of Police Reform; Lost Children and Public Perceptions. International Association for the History of Crime and Criminal Justice. Seventh International economic history congress, Theme C-3: Economic and social aspects of criminality in the past. Papers under discussion during the sessions* (Edinburgh 1978).

104. Michael Brabrand, *Den mishandlede Danske Borgers Appellation til det Danske Folk* (Kbh. 1793).

En omfattende, og meget spredt, litteratur omkring Michael Brabrand og Brabrand-urolighederne er listet i H. Ehrencron-Müller, *Forfatterlexicon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814* 2 (Kbh. 1925), s. 4 samt i Chr. V. Bruun, *Bibliotheca Danica* . . . 3 (Kbh. 1896), sp. 1020.

105. RA DK F 5 kancelliets forestillinger 2. kvartal 1793, uden foliering, dateret 3.4.1793, jfr. samme, fol. 1125.

Om rygterne også: LAS Københavns politiret, 3. protokol 1793, forhørsprotokol nr. 2, fol. 85.

Adresseavisen 5. april 1793.

Minerva 9. maj 1793.

timer spredtes nyheden om hans arrestation som en løbeild. Gaderne i nabolaget af Christen Bernikowstræde blev fyldt af mennesker. Indendørs, på Brabrands bopæl, var aktiviteten hektisk. Venner og familie kom og gik. En henvendelse til kronprisen kunne måske få Brabrand på fri fod igen? Med Brabrands børn ved hånden begav hans tjenestepige sig af sted på denne mission. Men ved slottets port blev de afvist af vagten.¹⁰⁶

De mennesker, som pressede sig sammen i Christen Bernikowstræde og nabogader begyndte at sive ned mod hjørnet af Købmagergade og Klareboderne, hvor den omtalte Magnus Valentin havde til huse. Taktfast lød det her 'Brabrand ud! Brabrand Ud!', indimellem afløst af hurraråb. Med råbene fulgte et sandt bombardement af ejendommens vinduer. Da politiet dukker op, fortrækkes til slotspladsen. Her blev råbt 'af de sammenløbne, at de ville have kronprinsen i tale'. Det fik de imidlertid ikke, og resten af dagen var der uro både foran Christiansborg Slot og andre steder ude i byen. Ved 21-tiden fandt dagens voldsomste uroligheder sted, endnu en gang med Valentins hus som mål for råb og stenkast. På denne tid var et massivt opbud af betjente, vægtere og soldater blevet udkommanderet til Købmagergade. Efterhånden lykkedes det dem at lempe de forsamlede fra hinanden uden at det kom til voldelige konfrontationer. Næste dag var Valentins ejendom et yndet udflugtsmål. Men urolighederne var endt.¹⁰⁷

For Michael Brabrand skulle sagen derimod først til at begynde. I små seks år sad han gemt væk i Kastellet, mens hans forhold med dræbende langsommelighed blev endevendt, først ved hof- og stadsretten, dernæst af en særlig kommissionsdomstol og sluttelig ved højesteret. 1798 faldt der endelig dom i sagen. På det offentliges regning blev han transporteret ud af Danmark.¹⁰⁸

4. april 1793 indskærpedes ved en politiplakat den eksisterende lovgivning 'om at afholde sig fra Tumult og Sammenløb'. Her som i en senere plakat, der lokkede med en belønning på 100 rigsdaler til den, der kunne udpege de ansvarlige for urolighederne, blev fremhævet, at de, der havde været på gaden i forbindelse med Brabrands arrestation, skulle søges blandt byens pøbel.¹⁰⁹ Fra Københavns politikammerret er imidlertid bevaret kilder, der siger noget andet. Under selve urolighederne blev foretaget en enkelt arrestation, og det faldt i politikammerrettens lod at søge at rede trådene ud bagefter. Der blev holdt forhør over de formodede deltagere, man efterhånden fik kredset ind, ligesom en lang række vidner blev indkaldt. Undersøgelserne mandede ud i, at 14 personer burde straffes for at have taget del i urolighederne. Deres indsats spændte fra at have brugt sten som kasteskyts og at have skreget med på taktfaste hylekor til at have stået bi som passive tilskuere. 10. maj 1793 faldt der dom over 'småfiskene' ved politikammerretten.¹¹⁰ Strafadmålingen til de 6 mest aktive blev overladt hof- og stadsretten.

106. En kort gennemgang i: Carl Bruun, op.cit. 3, s. 895–97 og Edvard Holm, op.cit. 6:2, s. 115.

Skildringen af urolighederne hviler her primært på LAS Københavns politiret, 3. protokol 1793, forhørsprotokol nr. 1 og 2, sag 140/560/1793.

107. LAS Københavns politiret, 3. protokol 1793, forhørsprotokol nr. 2, fol. 118.

108. LAS hof- og stadsretten, det kriminelle kammer, vidneprotokol S 1790–1801, sag 22/93.

LAS landstings- og kommissionsdomstolsarkiver, kommissionsdomstole udskilt af hof- og stadsretten nr. 3, kommission af 10. april 1795 og 10. juni 1796 til undersøgelse og påkendelse i sagen mod kancelliråd Hans Holm, porcellænshandler Michael Brabrand, Ludvig Krogh og Hans Rasmussen Leerbeck.

Commissions-Dom afsagt Tirsd. d. 14 Febr. 1797 i Sagen Hof og Stadsret-Procurator Peter Dan. Bradt paa Justitiens Vegne contr. Porcellainshandler Mich. Michaelsen Brabrand tilligemed den dissentierende Commissaires Votum (Kbh. 1797).

(Niels Hoftved), *Procedure for Højesteret og denne Rets Dom i Sagen Advocat Brorson som befalet Actor contra Arrestanten Mich. Brabrand* (Kbh. 1799).

Carl Bruun, op.cit. 3, s. 896.

109. Jacob Henric Schou, *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve* . . . 11 (Kbh. 1797), s. 39.

LAS Københavns politi, perioden indtil 1793, kopibog over indkomne breve til politimesteren 1788–94, fol. 265. Samme, kancellibreve 1793.

110. LAS Københavns politiret, 3. protokol, domprotokol 1792–94, 10.5.1793, sag (151) 140/560/1793.

Her kom det frem, at en af de anklagede faktisk befandt sig i Ledøje den 2. april, og han slipper for videre tiltale. De resterende bliver dømt 15. oktober samme år.¹¹¹

Af de ialt 13, som blev straffet, er 11 enten læredrenge eller håndværkersvende. At myndighederne uden skrupler ville bundte dem sammen under glosen 'pøbel', tror man gerne.¹¹² At de to sidste derimod var solide borgere, der alene var røget i nettet på grund af deres iøjnefaldende fysiske handicap (den ene var halt, den anden både pukkelrygget og halt og begge har af indlysende grunde været specielt lette at identificere i den ellers anonyme flok) er på den anden side svært at bortforklare.¹¹³

Den omtalte plakat vil have, at urolighederne var et iscenesat og organiseret revolutionært komplot. Deltagerne var betalte håndlangere, 'lejet' og 'ophidset', af ikke nøjere præciserede regeringsfjendtlige demagoger.¹¹⁴ Sådanne ledere og bagmænd finder man dog aldrig frem til – trods energisk udspørgen ved politikammerretten. De '2de velklædte Persohner, den eene meget høj, den anden liden, begge i mørke Frakker', som ifølge to vidner skal have 'anført og kommanderet d. 2. Apl. om Aftenen fra det eene Stæd til andet',¹¹⁵ minder simpelthen for meget om dem, vi har mødt under Udfejelsesfesten, til at de kan være ægte. Umiddelbart virker det tværtimod som om, at urolighederne var alt andet end velorganiserede. Snarere

sprang de – som i Rudés model – spontant ud af situationen. Og om den ene af deltagerne ved vi, at i det mindste han var med, fordi han ud fra politisk overbevisning fandt, at anholdelsen af Michael Brabrand var et eklatant overgreb mod borgerrettighederne.¹¹⁶

Nøjagtig som materialet fra Posthusfejdede-kommissionen burde protokoller og akter fra både de københavnske politimyndigheder og hof- og stadsretten arbejdes systematisk igennem. Her er dette materiale kun udnyttet fragmentarisk. Sagen mod Michael Brabrand selv burde følges ad den lange, snørklede vej ind gennem retsmaskineriet. Til en bedre forståelse af Brabrand-urolighederne og deres kontekst ville det også være rimeligt at grave i trykkefrihedsproblematikken i slutningen af det 18. århundrede, f.eks. med udgangspunkt i Edvard Holms forfatterskab.¹¹⁷

Tømmerstrejken 1794. Og derefter

Som det tidligere er fremhævet, må 1794-tømmerstrejken betragtes som væsensforskellig fra de øvrige protestaktioner, som fandt sted i København i 1700-tallets slut. Tømmerstrejken var en aktion inden for et af de gamle, lavsorganiserede håndværk og ikke – som man måske kunne forvente – i den 'moderne' fabrikssektor. Men netop tømmerhåndværket indtog en særstilling blandt håndværkene. I 1794 er optalt ialt 479 svende og 71 drenge – men fordelt på kun 20 mestre.

111. LAS hof- og stadsretten, det kriminelle kammer, vidneprotokol Q 1793–97; V 1791–98, sag 61/1793.

Samme, voteringsprotokol 1793–94, fol. 407–08.

Samme, domprotokol 11 B 1791–94, fol. 614 (prokurator Andreas Møller som aktor contra arrestanten Hans Hansen m.fl.).

112. RA DK F 12 koncepter og indlæg til sjællandske tegnelse 2.2.1793, nr. 104 & 125, bilag, fol. 31, hvor politifuldmægtig Christian Melchior giver følgende definition af pøbel: 'drenge og andre der i paaklædning saae ud som Haandværks Karle og Arbeidsfolk'.

113. LAS Københavns politiret, 3. protokol, domprotokol 1792–94, 10.5.1793, sag (151) 140/560/1793, nr. 7 og 8.

114. Som note (109).

115. LAS Københavns politiret, 3. protokol 1793, forhørsprotokol nr. 2, fol. 86, 137.

116. LAS hof- og stadsretten, pådømte sager 21.10.1793, nr. 813/93 (prokurator Andreas Møller som aktor contra arrestanten Hans Hansen m.fl.). A. Møllers indlæg af 12.8.1793, vedr. Jørgen Frederiksen Svendsholm.

117. Edvard Holm, op.cit.

Samme, *Om det Syn paa Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udviklede sig i den dansk-norske Stat i Midten af det 18. Aarhundrede (1746–70)* (Kbh. 1883).

Samme, *Nogle Hovedtræk af Trykkefrihedstidens Historie 1770–73* (Kbh. 1885).

Samme, *Den offentlige Mening og Statsmagten i den dansk-norske Stat i Slutningen af det 18. Aarhundrede (1784–99)* (Kbh. 1889).

Fig. 4. Jødefejden 1819-20.

»Naomi lod Glasset i Karreetvinduet glide ned og stirrede ud. Østergade, som de skulde igennem, var aldeles spærret af Mennesker; vilde Skrig lode, Ruder klirrede, der faldt Skud . . .«

(Ole Jacobsen (red.), H. C. Andersen, *Romaner og Rejseskildringer 3, Kun en Spillemand* (Kbh. 1944), s. 187).

Træsnit efter tegning af P. Klæstrup i billedserien *Det forsvundne København* (1877), I. rk. V.

Det vil sige, at hver enkelt virksomhed i gennemsnit var af en størrelsesorden på små 30 ansatte.¹¹⁸ Det er således umiddelbart indlysende, at det tætte, familielignende, patriarkalske forhold, som i andre sammenhænge kunne få mester og hans familie til at aktionere side om side med svende og lærlinge (jfr. 'mixed crowd'), har været til at overse for tømrernes vedkommende. Tømrersvendene har, meget lig de ansatte ved forlagene, manufakturterne og fabrikkerne, været rene lønarbejdere, og tømrerstrejken var da også ganske usminket en kamp mellem arbejderne og dem, der ledede og fordelte arbejdet, om løn og arbejdsvilkår.¹¹⁹

Denne tømrerstrejke sætter et naturligt skel

mellem den førindustrielle og den industrielle, folkelige protest. Men *det* er ingenlunde ensbetydende med, at året 1794 er den definitive, bratte brudflade. Selve tømrerstrejken gik hånd i hånd med ugelange uroligheder i København; uroligheder der er umulige at skelne fra de øvrige udslag af førindustriell, folkelig protest i hovedstaden under de sidste ca. 25 år af det 18. århundrede.¹²⁰ Og også ved senere lejligheder i perioden op til Danmarks industrielle 'take-off' inde i det 19. århundrede gives helt analoge eksempler. F.eks. i 1819-20, under 'Guldalder-tiden' med et forarmet, udpint og bankerot Danmark efter Napoleonskrigene, hvor jøderne rundt om i landet blev gjort til synde-

118. Carl Bruun, op.cit. 3, s. 851.

Bendt Elkjær, op.cit., s. 56.

119. Om tømrerstrejken generelt: Jens Chr. Manniche, op.cit.

120. Samme, særlig s. 554-58.

bukke for den sorte økonomiske depression. Under det gjaldende 'hep, hep!', et antisemitisk samlingsråb af middelalderlig oprindelse, fik jødiske næringsdrivende både forretning og bolig bombarderet med sten. Viste de sig udendørs, blev de forulempet på gaderne.¹²¹ Som nævnt blev også prostituerede kvinder i København mål for de opsparede aggressioner under denne Jødefejde 1819–20.

Påny i 1830 var København skueplads for jødehetz og jødeforfølgelse; og da liget af Danmarks enevældige hersker gennem en menneskealder, Frederik 6., i 1840 førtes i optog gennem hovedstaden, forbi 'hans' frihedsstøtte og ud mod Roskilde, havde den officielle højtidelighed sit folkelige modstykke i, at ligvognen blev jagtet med hadefulde tilråb, mens der blev forøvet hærværk på vinduer og vinduesskodder langs ruten.¹²² Her er der ikke tale om lønkamp eller velorganiserede demonstrationer. Men om en folkelig protest, der utvetydigt bærer den førindustrielle periodes stempel.

IV. Slutning

I det foregående er skildret de førindustrielle, folkelige protestaktioner i København i den ca. snes år, som ligger mellem Udfejjelsesfesten i 1772 og tømmerstrejken i 1794. Aktionerne er først og fremmest blevet anskuet som fem enkeltstående 'cases'. Som det er blevet fremhævet undervejs, må det latente konfliktstof i 1700-tallets førindustrielle København tages op til undersøgelse på lige fod

med de situationer, hvor konflikterne eksploderer i handlingsmættede, kaotiske og egentlige protestaktioner. I en senere fase må det derfor blive en indlysende opgave at binde aktionerne sammen ved at følge dem og deres 'rytme' både fremad og baglæns i tiden.

Selv om der under gennemgangen er blevet trukket kraftigt på George Rudés begrebsapparat, har skildringen altovervejende været ateoretisk, empirisk anlagt. Der er først og fremmest sigtet mod at rekonstruere begivenhedsforløbene og mod at belyse de aktionerendes mål og midler – i det omfang disse spørgsmål kan underlægges ved hjælp af det eksisterende kildemateriale; samt mod at give et indtryk af dette kildemateriale. Det følgende, sidste, afsnit rummer derimod nogle mere generelle – men absolut kun foreløbige – betragtninger om den førindustrielle, folkelige protest i København i slutningen af 1700-tallet.

Første betragtning er, at urolighederne er direkte fremprovokeret af myndighederne. De er givetvis fast forankret i sociale og politiske spændinger i tiden op til de enkelte udbrud. Og de er uforståelige uden denne baggrund. Men det afgørende spring fra murrende utilfredshed og til egentlig aktion tages først, når den absolutistiske stat strammer sit kvælertag i undersætterne én gang for meget.¹²³ Udfejjelsesfesten falder lidt uden for. Her må den direkte anledning søges i den almindelige euforiske stemning efter Struensee-kuppet. Det ses derimod helt klart ved krigen i Filosofgangen, ved Posthusfejden og ved Brabrand-urolighederne. En politimester tror, han kan ter-

-
121. Om Jødefejden f.eks.: Marcus Rubin, *1807–14. Studier til Københavns og Danmarks Historie* (Kbh. 1892), s. 575. Samme, *Frederik VI's Tid. Fra Kielerfreden til Kongens Død. Økonomiske og historiske Studier* (Kbh. 1895), s. 302–07. J. Davidsen, op.cit.
Samme, *Fra det gamle Kongens Kjøbenhavn* (Ny gennemset Udgave Kbh., Kristiania 1910), s. 301–13. (Ny udgave Kbh. 1977), samme sidetal.
Jens Chr. Manniche, Jødefejden i Odense 1819. Eller noget om at beskrive fortiden, *Historie, jyske samlinger* ny rk. 11 (1974–76).
Se også: LAS landstings- og kommissionsdomstolsarkiver, kommissionsdomstole udskilt af hof- og stadsretten nr. 11, kommission af 6/9 1819 og 10/9 1819 til undersøgelse og pådømmelse af sager i forbindelse med urolighederne i København d. 4. og 5. sept. 1819 (med forhør og tilhørende bilag vedrørende ca. 150 personer).
122. Harald Jørgensen, Jødeuroligheder i København 1830, *Historiske meddelelser om København* 2 rk. 4 (1929–30), s. 241–48.
Jens Engberg, *Dansk Guldalder eller oprøret i Tugt-, Rast- og Forbedringshuset i 1817* (Billigbogsudgave Kbh. 1977), s. 15–16, 175.
123. Se f.eks. Nicholas Rogers, Popular Protest in Early Hanoverian London, *Past and Present* 79 (1978), s. 98.

rorisere til fred og ingen fare i Filosofgangen med demonstrative anholdelser i flæng. En anden politimester tror, at han ustraffet kan lade sagesløse københavnere tromle ned på Købmagergade. Regeringen sætter alle sejl til, da en enkelt te- og porcelænshandler offentliggør sine private bekendelser. Han elimineres uden skygge af forklaring og med et magtopbud, der i grotesk og skræmmende grad er ude af proportioner med den fare, denne ene person kan udgøre. Alle tre tilfælde giver associationer i retning af den enevældige stat i rollen som politistat.

Den anden betragtning er, at urolighederens mål *ikke* var den systemoverskridende revolution. Tværtimod var venerationen for det absolutistiske kongedømme en stabil faktor i denne periode. Om den anekdote, der meget gerne fortælleres for at dokumentere, at den revolutionære stemning fra Frankrig faktisk havde inficeret københavnere: at en gæst på et værtshus efter Posthusfejden profeterede, at politimesterens hovede skulle spiddes på en stage for dernæst at føres i triumftog gennem hovedstadens gader, som man gjorde det i Paris,¹²⁴ er kun at sige, at den er en lidt velvalgt dokumentation. Anekdoten stammer oprindelig fra en politirapport. Ifølge denne har en betjent efter Posthusfejden hørt en afskediget fænrik udtale sig om politimesterens hovede, om stagen og om Paris. Men. Fra en række af de andre, som var til stede på værtshuset den aften, ved vi, at betjenten ikke blot blev ved med at spendere drikkevarer på fænriken, men at han ved tvetydige spørgsmål og halvkvædede viser søgte at lokke den stadig fuldere mand til at kompromittere sig. Efter al sandsynlighed har han da også pyntet pænt på fakta, da han affattede sin rapport

(så de kom til at rime med, hvad hans overordnede gerne ville høre?).¹²⁵ Ydermere var den afskedigede fænrik et velvalgt offer for betjentens manipulationer. Allerede i 1792 havde politimyndighederne i København – endda med en medynk, der ikke just lignede dem – konstateret, at han var en stakkels 'Afsindig Mand', som måske burde overgives til familiepleje eller indsættes i en offentlig institution.¹²⁶

Revolutionære i deres sigte var de københavnske 1700-tals uroligheder ikke. Det var den absolutistiske stat, der så revolution, hvor der ingen var.¹²⁷ Folkeligt had til enkelte, håndplukkede embedsmænd, der havde gjort sig særskilt upopulære, møder man. Men systemoverskridende? Nej. Som Jens Henrik Koudal siger det meget rammende (i forbindelse med det tidlige feudale Danmark), havde 'Flertallet af den danske befolkning... under det daglige slid ikke... mulighed for at gøre sig konkrete forestillinger om et kvalitativt anderledes samfundssystem'.¹²⁸ Små glimt af den menige københavners næsten rørende royalisme er der da også talrige af. Da et bordel under Udfejlsesfesten blev rensset systematisk for inventar, nåede man til billederne af kongefamilien. Da greb en af aktørerne ind: 'Broder du skal henge Kongen op igien'. Og så blev majestætens kontrafej hængende i det raserede lokale.¹²⁹ Fra samme lejlighed er en beretning i behold om, hvorledes et par italienske skuespillerinder fra den kongelige scene omhyggeligt blev eskorteret ud af bygningen, før det gik løs – fordi man, som det hedder, 'i deres personer ærede kongens forlystelser'.¹³⁰ Under Posthusfejden blev en piftende håndværkerlærling sat i rette, da Prins Emil red gennem gaderne: 'du skal Di-

124. Svend Cedergreen Bech, *Københavns historie...*, s. 361. Mogens Lebech, op.cit., s. 72.

125. RA DK F 12 koncepter og indlæg til sjællandske tegnelser 2.2.1793, nr. 104 & 125, forhørsprotokol, forklaring nr. 136, 148, 148a, 149, 150, 151.

126. LAS Københavns politiret, 3. protokol, domprotokol 1792-94, 4.10.1792, sag (803) 811/2374/1792.

127. F.eks. Fr. Bajer, *Nordens politiske Digtning 1789-1804* (Kbh. 1878), særlig s. 47-49.

Jens Chr. Manniche, *Den københavnske Tømrerstrejke...*, s. 558.

K. L. Rahbek, *Erindringer af mit Liv* 4 (Kbh. 1827), s. 200-01.

128. Jens Henrik Koudal, Klassekamp på vers: Politisk visesang omkring feudalismens krise i Danmark i første halvdel af 1500-tallet, *Modspil* 3 (1978), s. 56.

129. (Søren Rosenlund), *Dagbog fra Struensee-tiden*, under 17.1.1772, efterkommedien (RA håndskriftsamlingen IV N 15).

130. *Struensee et la cour de Copenhague...*, s. 341.

ævlen gale mig ikke pibe, naar du seer en af vore egne Prindser er her'.¹³¹

I det hele taget synes der at have hersket en klippefast tro på, at den enevældige majestæt (eller kronprinsen som den reelle monark i den sindssyge Christian 7.s sted) med kendskab til sagernes rette sammenhæng uvægerligt ville omstøde sine utro tjenere og embedsmænds afgørelser. Kongen elsker jo sit folk. Under Posthusfejden afgik to deputationer til slottet for at få sat en stopper for politimesterens magtmisbrug. Under Brand-urolighederne gik tjenestepigen som en selvfølgering først til kronprinsen. Også på slotspladsen lød de taktfaste råb på kronprins Frederik. (Forgæves).

Løfter man blikket op over Københavns volde, træffer man præcis den samme kærlighed og tillid til kongehuset ude blandt landbefolkningen. Via mundtlig overlevering, som er optegnet i slutningen af det 19. århundrede, kendes en række fortællinger over netop dette tema. Bønder vandrer, fortælles det, gladeligt i ugevis for at få audiens; de taler deres sag. Kongen tror dem, og bondeplageren, som de kom for at klage over, får sin velfortjente straf.¹³² En anden variant er, at hans kongelige majestæt rejser land og rige tyndt inkognito – som bonde, kræmmer eller hvad forklædning han nu har valgt. I denne rolle som almindeligt menneske får også *han* herremænd og fogders sadistiske overgreb at føle. I det afgørende øjeblik afslører han imidlertid sin sande identitet, og bondeplageren bliver rædselsslagen. Men dét hjælper ikke. Også her falder den velfortjente straf.¹³³

Fortællinger af dette næsten patetisk naive

tilsnit er naturligvis først og fremmest almuelitterært stof. De giver sig ikke ud for primært at gengive historiske fakta. På den anden side fratager dét dem ingenlunde deres udsagnskraft om holdninger og forestillinger hos den danske bondebefolkning. Sådanne mundtligt overleverede og senere nedskrevne beretninger er en kildegruppe, der har sine metodiske problemer. Men ser man på den *funktion*, de helt indlysende må have haft i bondesamfundet,¹³⁴ har man en brugbar indfaldsvinkel på de bondeoprør, jeg talte om i indledningen. For nok handler den mundtlige tradition om bønder, som ydmygt og fatalistisk bøjer sig under åget.¹³⁵ Eller om bønder, der klarer dagligdagen ved at hengive sig til drømmerier og bizar virkelighedsflugt – f.eks. med fortællingerne om den omrejsende konge i retfærdighed. Eller om djævelske bondeplagere, som møder et passende endeligt i 'Den blå Jomfru'. Denne var en henrettelsesmaskine, som hævdedes opstillet i Christiansborg Slots skumle og fugtige kældre.

Den lignede en Jomfru, der stod paa en Forhøjning, hvortil der førte tre Trin. Naar (bondeplageren) traadte paa det første Trin, smilede Jomfruen, naar han traadte paa det andet, bredte hun Armene, som vilde hun favne ham, men, naar han traadte paa det tredje, for at kysse, slog Jomfruen Armene sammen. Disse vare en vældig Saks, som klippede Hovedet af (bondeplageren).¹³⁶

Men de handler også om den enkelte, stærke bonde, som sætter herremand eller foged stolen for døren. Eller om bønder, der, når de står sammen, kan overmande deres plageånd. De ydmyger og vansirer ham. Eller de gør

131. RA DK F 12 koncepter og indlæg til sjællandske tegnelser 2.2.1793, nr. 104 & 125, forhørsprotokol, fol. 206.

132. F.eks. Evald Tang Kristensen, *Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv, som det er blevet ført i mands minde, samt enkelte oplysende sidestykker fra øerne 1-4* (Kolding 1891-93) 2 Fra hoveriets tid, s. 53-54.

133. F.eks.: samme, *Tillæg 2*, s. 46.

Rasmus Hansen, op.cit. 1 (Odense 1882), s. 85-91.

Også: Claus Bjørn, *Bondeuro på Fyn . . .*, s. 85.

Samme, *The Peasantry and Agrarian Reform . . .*, s. 136.

Samme, *Den jyske proprietærfejde . . .*, s. 19-20, 48.

134. Bjarne Hodne, *Personalhistoriske sagn. En studie i kildeverdi* (Oslo 1973), s. 27, 198.

135. Rasmus Hansen, op.cit. 2, s. 37, 38, 39, 45, 46, 141.

136. Samme, op.cit. 1, s. 92, note.

Også: Evald Tang Kristensen, op.cit. 2, s. 114 ff. samt *Tillæg 2*, s. 47 ff.

Samme, *Danske Sagn, som de har lydt i Folkemunde. Udelukkende efter utrykte Kilder 4:1* (Århus 1896), s. 44.

kort proces og slår ham simpelthen ihjel.¹³⁷

En gennemgribende nyregistrering af folkemindesamleren Evald Tang Kristensens samlinger – hvorfra størsteparten af de ovenstående eksempler fra den danske bondes holdninger og forestillinger under den enevældige tid er hentet – pågår i disse år ved Dansk Folkemindesamling. Det ville utvivlsomt være frugtbart at holde sig ajour med denne registrering. Lad mig give et yderligere eksempel på, hvorfor. I samlingerne meldes om et 'oprør' på godset Frisholt ved Viborg i 1734.¹³⁸ Og her er der bestemt ikke tale om hverken fiktion eller virkelighedsflugt. I den bevarede tingbog fra Frisholt birk kan dette oprør følges i detaljer: Ved hoveriarbejdet den 30. juni 1734 blev bønderne af herskabet pålagt at gå med leerne, 8 mand i tre rækker, på tværs af det stykke, som skal høstes. Fløjmanden får mandat til at 'pante' de andre, hvis de ikke arbejder ordentligt. Denne organisering strider mod gammel sædvane (en ekstra udbygning?).¹³⁹ Folkene nægter, slår kreds om ladefogden og herremandens søn med hævede leer. Disse flygter til hovedgården. Bønderne jager dem – 'Swingede deres hølær over deres hoveder, Raabte og Alarmede'. Ved truslen om arrestation af bøndernes talsmand, står de solidariske. De vil alle arresteres. Udfaldet bliver imidlertid repression ad rettens vej. 6 bønder kommer under anklage, og resultatet bliver en dom til miste af fæstegården for to bønders vedkommende og til pengebøde for de øvrige.¹⁴⁰

Tang Kristensens samlinger synes noget af en genvej til bondeoprørens historie. Disse oprør synes at have holdt sig længe i den folkelige bevidsthed. Og de såkaldte 'historiske sagnoptegnelser' fra slutningen af forrige århundrede kan måske på én gang tjene som nøgle til og som selvstændigt alternativ til det ellers uoverskuelige sisyfosarbejde med at gennempløje tingbøger og godsarkiver fra datiden.

Ideelt set kunne både bondeoprørens historie og historien om by-urolighederne skrives sammen til én beretning om udbygning og overgreb og om den førindustrielle, folkelige protest herpå i det 18. og 19. århundrede. Bondeoprørene kunne knytte an til 'de folkelige bevægelser' i 1830'erne og 1840'erne.¹⁴¹ By-urolighederne til fagbevægelsens og strejkernes historie.

Man kunne spørge sig selv: Hvorfor beskæftige sig med folkelige protestaktioner, som fandt sted for ét hundrede eller sågar to hundrede år siden? Er det ikke en meget, meget støvet niche i Danmarkshistorien, som det er spild af kræfter at støve af? Men måske er den folkelige protest; dens mål og dens midler; hvor den kom fra, og hvor den skal hen, alligevel en problematik med både aktualitet og politisk dynamit. Det sidste kan man i det mindste forvise sig om ved f.eks. at gennembladre Folketingstidende for 1976–77, da debatten bølgede om en nutidig folkelig protestform, 'de fysiske blokader'.¹⁴²

137. Samme, *Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv* ... 2, s. 50–51 samt hele afsnit 6 'Selvtægt af hovbonden', s. 59–70.

138. Dansk Folkemindesamling 1929–114, dagbøger fra bønder m.m., om et Oprør paa Friisholt i Aaret 1734. Meddelt efter Thingbøger ved J. Christensen (i falmet glanspapiromslag).

139. Jfr. Evald Tang Kristensen, *Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv* ... 2, s. 11.

140. Landsarkivet for Nørrejylland, Frisholt birk, tingbog (justitsprotokol) 1721–1735, fol. 149v–154r.

141. F.eks. Claus Bjørn, *De folkelige bevægelser i Danmark, Fortid og Nutid* 26 (1975–76).

142. *Folketingstidende* 128, forhandlingerne i folketingsåret 1976–77, 2. samling 3, sp. 4284–4373.